

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОГО
ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2318-сп-13
спеціальності: 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»

Н. Г. Бірюк

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки,
к. пед. н. _____ Г. З. Скірко

Рецензент: _____

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 68 с., 2 рисунка, 64 джерела.

Об'єкт дослідження – екологічне виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – процес екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити методику використання казки природознавчого змісту як засобу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз філософських, природознавчих, психологічних і педагогічних джерел, програм, навчально-методичних посібників, педагогічної документації дошкільних навчальних закладів з метою визначення сутності, змісту, методів, особливостей процесу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку; емпіричні: педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний); діагностичні методи (анкетування, бесіда) з метою вивчення стану функціонування предмета дослідження; обсерваційні методи (пряме й побічне спостереження), вивчення продуктів діяльності дітей для виявлення ефективності розробленої методики екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку; статистичні: методи математичної обробки експериментальних даних.

Практичне значення полягає у розробці та впровадженні методики використання казок природознавчого змісту у навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів з метою екологічного виховання дітей.

ВИХОВАННЯ, ЕКОЛОГІЯ, ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ,
ЕКОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА, СВІДОМІСТЬ, ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ,
ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА, СТАРШИЙ ДОШКІЛЬНИЙ ВІК.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні основи екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.....	10
1.1. Екологічне виховання особистості як наукова проблема.....	10
1.2. Особливості розвитку дитини старшого дошкільного віку.....	25
1.3. Зарубіжний досвід екологічної освіти дітей дошкільного віку.....	34
1.4. Соціально-педагогічна робота з екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.....	45
Розділ 2. Експериментальне дослідження методики екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.....	58
2.1. Методика й організація проведення дослідження.....	58
2.2. Результати експериментального дослідження методики екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.....	60
Висновки.....	66
Список використаних джерел.....	69

ВСТУП

Глобальне загострення екологічної кризи, спричинене нераціональною господарською діяльністю людства, супроводжується виснаженням природних ресурсів і різким погіршенням стану навколишнього середовища, що викликає масові захворювання людей, тварин і рослин, загалом негативно впливає на долю людської цивілізації. У зв'язку з цим актуалізується необхідність пошуку кардинальних шляхів, які б зупинили процес негативного впливу людини на навколишнє середовище, серед яких провідне місце належить перебудові моральних основ людського життя, подоланню екологічного невігластва, переосмисленню характеру взаємовідносин у системі «природа – людина». За цих умов вітчизняна і світова громадськість провідним чинником вирішення окресленої проблеми визначає екологічну освіту та виховання.

Екологічні виклики ХХІ століття не тільки вимагають від суспільства усвідомлення необхідності оптимізації системи відносин «природа – людина», але й зумовлюють таку організацію системи освіти, у якій одним із основних завдань постає екологічне виховання дитини.

Необхідність екологічного виховання зумовлена наявністю світової екологічної кризи, причина якої криється у практичній діяльності людини, що обумовлена її антропоцентричною свідомістю. Основи свідомості, екологічної культури, ставлення особистості до світу природи закладаються в дошкільному дитинстві, що підтверджує вагомість використання цього сензитивного періоду для екологічного виховання особистості. У законі «Про дошкільну освіту» її роль визначається як провідна у формуванні особистості дитини, тому зміст освіти має виступати базисом становлення людини, а методи відповідати віковим особливостям дітей.

Базовий компонент дошкільної освіти в Україні орієнтує сучасних фахівців дошкільного профілю у виборі завдань та змісту роботи з дітьми таким

чином, щоб не стільки озброювати їх певною сумою знань, скільки відкривати перед ними «науку життя», яка сприяла б формуванню творчих особистостей з розвиненим почуттям власної гідності та відповідальності за свої вчинки. Відповідно до вимог Базового компонента до кінця дошкільного періоду у дитини мають бути сформовані елементи екологічного світорозуміння, екологічної вихованості, позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи.

Вплив природи на формування особистості розкрито в роботах Я.Коменського, Д.Локка, Й.Песталоцці, С.Русової, Ж-Ж.Руссо, В.Сухомлинського, К.Ушинського, Є.Фльориної. Сучасні дослідники цієї проблеми С.Дерябо, Г.Пустовіт, В.Ясвін підкреслюють необхідність формування екоцентричного типу екологічної свідомості як регулятора діяльності людей у природі. Н.Горопаха, Н.Глухова, Н.Кот, Н.Лисенко, С.Ніколаєва, З.Плохій, Н.Рижова, Н.Яришева зазначають, що основи екологічного виховання закладаються в дошкільному дитинстві. Екологічна свідомість виступає головною складовою екологічної культури, формування засад якої дослідники визначають метою екологічного виховання дітей дошкільного віку.

Актуальність проблеми екологічного виховання в дошкільному дитинстві, наявні суперечності між завданнями і технологіями екологічного виховання дошкільнят, потребами і станом розвитку практики екологічного виховання, можливістю і необхідністю формування у старших дошкільників початкових екологічних уявлень як основи екологічної культури, розвитку екологічної свідомості та позитивного емоційно-ціннісного ставлення дітей до природи, необхідність використання для цього процесу різних засобів з метою підвищення його ефективності зумовили вибір теми даного дослідження.

Об'єкт дослідження – екологічне виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження – процес екологічного виховання дітей старшого

дошкільного віку.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, розробити й експериментально перевірити методику використання казки природознавчого змісту як засобу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати наукові джерела з проблеми дослідження;
- 2) розкрити особливості розвитку дитини старшого дошкільного віку
- 3) проаналізувати зарубіжний досвід екологічної освіти дітей дошкільного віку
- 4) обґрунтувати теоретико-методичні основи екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку;
- 5) розробити та дослідно-експериментальним шляхом перевірити методику використання казок природознавчого змісту у процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні про те, що екологічне виховання дошкільників відбуватиметься більш ефективно за умови застосування у цьому процесі казок природознавчого змісту, що можуть бути використані як засіб формування уявлень дітей про зв'язки й залежності у природі, забезпечать позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи та спонукатимуть до екологічно доцільної поведінки та діяльності.

Методи дослідження:

- теоретичні: аналіз філософських, природознавчих, психологічних і педагогічних джерел, програм, навчально-методичних посібників, педагогічної документації дошкільних навчальних закладів з метою визначення сутності, змісту, методів, особливостей процесу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку;
- емпіричні: педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний); діагностичні методи (анкетування, бесіда) з метою вивчення стану функціонування предмета дослідження; обсерваційні методи (пряме й побічне спостереження), вивчення продуктів діяльності дітей

для виявлення ефективності розробленої методики екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку;

- статистичні: методи математичної обробки експериментальних даних.

Теоретичну основу дослідження складають філософські положення про пізнання як суспільно-історичний процес, що формує знання людей, спрямовує мету й мотиви дій; психологічні положення про визначальну роль образного мислення у формуванні світогляду дитини дошкільного віку, принципи індивідуального й особистісного підходів; психолого-педагогічні наукові здобутки, присвячені сутності екологічного виховання особистості, його змісту, методам, особливостям розвитку емоційної сфери в контексті становлення пізнання й основ світорозуміння дошкільників.

Практичне значення полягає у розробці та впровадженні методики використання казок природознавчого змісту у навчально-виховний процес дошкільних навчальних закладів з метою екологічного виховання дітей.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Екологічне виховання особистості як наукова проблема

Сутність поняття «екологічне виховання» більшістю фахівців розглядається сьогодні, передусім, крізь призму безперервного освітнього процесу, спрямованого на формування цілісної особистості, яка залучена до світу людських цінностей і здатна гідно відповісти на сучасні виклики цивілізаційного суспільного розвитку XXI століття. Тобто екологічне виховання є, вочевидь, актуальною і значущою науково-прикладною проблемою.

Відтак, логіка дослідження потребує, на наш погляд, конкретизації феномена «екологічне виховання» через аналіз його складових «екологія» і «виховання». Насамперед звертаємо увагу на те, що, хоча термін «екологія» був уперше запропонований Е.Геккелем ще у 1866 році, сьогодні він використовується як полідисциплінарна галузь знань про довкілля, як багатогранна комплексна наука, що вивчає закономірності існування, формування і функціонування біологічних систем всіх рівнів – від організму до біосфери та їх взаємодії із зовнішніми умовами. Так, у сучасному словнику іншомовних слів екологія (грець. oikos – дім, родина, середовище) трактується як розділ біології, що вивчає взаємозв'язок тварин, рослин, мікроорганізмів між собою та довкіллям (біол.); розділ соціології, в якому вивчаються взаємостосунки людини і середовища (соціол.) [37]. Загалом є понад 120 визначень екології – «загальної науки про відносини організмів до навколишнього середовища» (Е.Геккель).

Поняття «виховання» в науковому дискурсі традиційно характеризується як: «система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно та

гармонійно розвиненої особистості» [58]; «...передбачає озброєння людини певною сумою суспільно необхідних знань, умінь і навичок, підготовку її до життя і праці в суспільстві, до дотримання норм і правил поведінки в цьому суспільстві, до спілкування з людьми, взаємодії з його соціальними інструментами» [63].

Нова концепція виховання полягає в тому, що сама особистість прагне творити, розвивати, вдосконалювати себе. Сучасні дослідники проблем виховання (І.Бех, О.Коберник, Г.Пустовіт, О.Сухомлинська та ін.) розглядають даний феномен як залучення особистості до засвоєння вироблених людством цінностей, створення сприятливих умов для реалізації нею свого природного потенціалу та творчого ставлення до життя, спрямованого на утвердження загальнолюдських цінностей як основи життєдіяльності та поведінки особистості [6; 47; 56], як закономірну неперервну і послідовну зміну моментів розвитку взаємодіючих суб'єктів, як соціально-особистісне явище, в якому і педагог і вихованець виступають суб'єктами педагогічно доцільної й морально-етичної взаємодії на рівні співробітництва і співтворчості [23]. Слід відзначити, що проблема взаємовідносин людини і природи, пов'язана з пізнанням, процесами засвоєння, перетворення і збереження природи, здавна турбує людство. Зауважимо, причини перших охоронних дій були різними (мотиви природоохоронної діяльності мали здебільшого культовий і магічний характер – оберігалися як світові багатства місця поклоніння богам, а також окремі дерева, ліси, скелі, вершини гір, озера тощо) і змінювалися разом з еволюцією людини і суспільства. Так, правовий акт охорони лісів уперше прийняв Давній Рим [3] у V ст. до н.е. Про розумне використання лісів у сільському господарстві засвідчують і висловлювання римлянина Маркуса Цицерона (I ст. до н.е.) про те, що знищення лісів – найбільший ворог суспільного добробуту. Майже одночасно з економічними мотивами розумного використання природних ресурсів з'явилися і естетичні. Так, уже у V ст. до н.е. перський король Есеркс, перепливаючи р. Меандр під м. Каллатебус, був зачарований платаном і назначив його в подальшому власним золотим знаком. Щоб

зберегти дерево від пошкоджень, король до нього приставив свого слугу. Це, за своєю сутністю, був перший документальний факт охорони дерева-пам'ятки. Наукові першоджерела засвідчують також факти охорони і збереження тварин. Наприклад, цезар Індії Ашока (III ст. до н.е.) видав перший акт, який категорично забороняв жертвоприношення тварин богам, значно обмежував знищення звірів для споживацьких цілей, запровадив охорону тварин, яких не можна вживати в їжу, – кажанів і мурашок. Прихильники буддизму впродовж багатьох віків і досі дотримуються однієї із заповідей, що забороняє знищувати будь-яку тварину без особливої для цього необхідності.

У середньовічній Європі та Росії охороняли ліси та болота на кордонах держав і князівств, що оберігали населення від ворогів під час нападів чи воєн. Були запроваджені перші закони про охорону лісів чи борів, акти про їх раціональне використання [1].

У деяких країнах Європи, зокрема Англії, Німеччині, Чехії, заборонялося не тільки бездумно вирубувати ліси та знищувати тварин, а й заходити без потреби до лісу. Такі заборони поширювалися на різні категорії населення і діяли сотні років. Користування природними багатствами дозволялося лише при наявності спеціальних допусків і для військових цілей.

Давні традиції охорони природи мала Київська Русь [2]. Заповідні місця для бобрів, соболів та інших тварин відомі на території Київської Русі вже у I тис. до н.е., з XI-XII ст. почали охороняти окремі лісові масиви. Так, за часів Ярослава Мудрого (XI ст.) вже існувала державна охорона лісів, а винних у їх знищенні тяжко карали. Досить обмеженим був промисел цінних звірів та птахів, зафіксований у «Руській Правді» – збірнику норм права доби Ярослава Мудрого. З XII ст. у Київській Русі оберігалися місця гніздування соколів-білозорів, обмежувалося полювання на лосів.

Середньовіччя ознаменоване першими природоохоронними актами, що обмежували ловлю риб (Іспанія – 1258 р., Англія – 1283 р.), застосування недозволених способів полювання. Покарання за такі вчинки були суворими.

У X-XII ст. на території Володимир-Волинського князівства заборонялося

полювання на всіх мисливських тварин, а вбивати їх дозволялося лише у крайньому випадку. Це, по суті, був перший заповідник – Біловезька пуца (пізніше вона відійшла до Білорусії).

З давніх-давен відоме бережливе і турботливе ставлення в окремих країнах до птахів. Так, уже в XIII ст. на німецьких землях приймається закон про охорону хохітви (стрепета), а в 1535 р. – охорону всіх водоплавних птахів у Швейцарії. З XIV ст. у деяких Європейських країнах з'явилася мода утримувати в клітках співучих птахів. Мартін Лютер із цього приводу написав одну з перших своїх праць про охорону птахів: «Скарги птахів до Лютера на його слугу Вольфганта Сілбергера».

У різних країнах Європи на межі XVII-XIX ст. авторитетні діячі науки в галузі ботаніки, зоології, геології активізували природоохоронну діяльність. Уже в 1815 році створюється перше у світі Швейцарське товариство природолюбів. Це починання знайшло підтримку і в інших країнах. Відчутно збільшується кількість наукових праць із питань охорони природи, де вчені студіюють цікаві, унікальні на той час природоохоронні об'єкти, форми їх охорони.

Звертаємо увагу на те, що проблема взаємовідносин людини і природи була предметом вивчення багатьох мислителів різних галузей наукового знання минулого і сучасності. Так, ще в XVII столітті Я.Коменський звернув увагу на природовідповідність усіх речей, тобто на те, що всі процеси в людському суспільстві протікають подібно процесам природи, а людина – це частина природи, отже, в своєму розвитку вона підкоряється тим же загальним закономірностям природи. Цю ідею учений розвинув у своїй праці «Велика дидактика», епіграфом до якої став девіз – «Хай тече все вільно, без застосування насильства».

Найважливіше екологічне положення про невіддільність людини і природи та педагогічну цінність зміцнення її гуманних почуттів засобами природи, виховання «відчуття природи» як відчуття його ушляхетненого впливу на людину підкреслювали свого часу Ж.-Ж.Руссо, Й.Песталоцці,

Ф.Дістверг і багато інших мислителів [2].

Поза сумнівом, людина є частиною природи, але вона, водночас, є і частиною культури. Саме тому академік Д.Лихачов запропонував об'єднати під однією назвою «екологія» дві її частини – екологію природи і екологію культури, позаяк загинути і природа, і культура можуть від одних і тих же причин – бездуховності, відсутності морально-етичних принципів, через що людина може стати не творцем природи, а її руйнівником і саморуйнівником. Отож захисту вимагають водночас і природа, і культура, які перебувають у тісному взаємозв'язку.

З розвитком науки екології розробляється і формується її понятійно-категоріальний апарат, у межах якого етапними у формуванні людської особистості, на наш погляд, є такі категорії, як: «екологічна культура», «екологічна освіта», «екологічне виховання», внесення уточнення у трактування яких поглиблює розуміння ключового поняття «екологічне виховання особистості».

Зауважимо, «екологічна культура» – містке і багатопланове поняття, яке торкається не лише рівня технічного, економічного розвитку суспільства, але й усього духовного життя людини, його інтересів, схильностей, здібностей, взаємодії з іншими людьми, з довкіллям. Сьогодні воно все частіше розглядається з культурологічних позицій як феномен загальної культури, що акумулює два процеси – освіту людини та її становлення як соціокультурного індивіда, характеризується глибоким усвідомленням важливості гармонійного взаєморозвитку суспільства і природи [24].

Щодо ключового поняття «культура» слід відзначити, що в сучасних гуманітарних науках воно належить до фундаментальних і багатозначних. Так, у довідкових джерелах «культура», і зокрема у Новому тлумачному словнику української мови, трактується як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії; рівень розвитку суспільства в певну епоху; те, що створюється для задоволення духовних потреб людини; освіченість, вихованість; рівень, ступінь досконалості якої-небудь галузі

господарської або розумової діяльності [38].

У контексті останнього актуальними є твердження С.Глазачева, що екологічна культура розглядається сьогодні мірою і способом реалізації сутнісних сил людини, екологічної свідомості і мислення в процесі духовного і матеріального освоєння природи та підтримка її цілісності, новий зміст, нова якість загальнолюдської культури, основу якої становлять універсальні цінності – Земля, Природа, Життя, Людина [11].

На думку І.Зверєва [21], Т.Юркової [62] та ін. екологічна культура передбачає наявність у людини певних знань та переконань, готовність до діяльності, а також її практичних дій, які узгоджуються з вимогами дбайливого ставлення до природи і повинні спиратися на знання про організацію, енергетику та функціонування біосфери, взаємодію суспільства й окремої людини з природою, про ціннісні екологічні орієнтації, систему норм і правил ставлення до природи, вміння та навички щодо її вивчення та збереження [62].

За висновками Г.Білявського [7], А.Захлебного [18-20], І.Зверєва [21], Г.Платонова [44], Г.Пустовіта [47; 48;] І.Суравегіної [55], та ін., екологічна культура, поряд з іншими формами культури (моральною, етичною, художньо-естетичною, музичною, культурою спілкування та життєдіяльності особистості в соціумі тощо) є невід'ємною, а враховуючи кризовий екологічний стан довкілля сьогодні, провідною складовою загальної культури людини.

На основі аналізу цих праць, можемо зробити висновок, що інтенсивність і спрямування вчинків та діяльності особистості в довкіллі прямо пропорційна рівню сформованості її інтелектуальної сфери, системи цінностей та мотивів щодо збереження природи як провідних складових екологічної культури.

Актуальними у контексті дослідження вважаємо наукові розвідки С.Лебідь [29] щодо визначення педагогічних закономірностей, які зумовлюють процес формування екологічної культури особистості нового природоцентричного типу та Н.Єфіменко [17], присвяченому особливостям формування екологічної культури студентів – майбутніх інженерів. Так, С.Лебідь [29], уточнюючи сутність і структуру поняття «екологічна культура

особистості», відзначає, що екологічна культура природоцентричного типу – це системне особистісне утворення, яке є нормативним регулятивом гармонійної взаємодії людини з природою та виявляється у системності екологічних знань; ціннісному ставленні до природи, в основі якої лежить усвідомлення людства як частини біосфери; екологічно-доцільному характері окремих дій людини в природі і природокористування загалом [29]. Структуру екологічної культури особистості вона визначає трьома компонентами: імперативно-інформаційний, мотиваційно-ціннісний, операціонально-діяльнісний. У свою чергу Н.Єфіменко [17] наголошує, що сформована екологічна культура дозволяє свідомо та грамотно освоювати природне навколишнє середовище, прогнозувати розвиток системи «людина-природа-суспільство» в майбутньому. Водночас автор зазначає: поки що відсутній єдиний науковий підхід до проблеми формування екологічної культури молоді. Відтак, для успішного оволодіння системою екологічних знань та формування екологічної культури дослідниця пропонує у змісті курсів екологічної спрямованості забезпечити засвоєння коеволюційного підходу на основі екологічної гуманізації, міждисциплінарність таких курсів, оволодіння системою юридичних норм, які регулюють взаємодію людини та природи [17]. Серед виокремлених ученою компонентів екологічної культури майбутнього фахівця (ціннісно-мотиваційний, когнітивний та діяльнісно-професійний) найважливішим, на її погляд, є ціннісно-мотиваційний, оскільки цінності в його структурі займають домінуючі позиції, а ціннісні орієнтації зумовлюють значення і сенс екологічних знань, умінь і навичок у навчальній і професійній діяльності.

Відзначимо, що в системі екологічної культури науковцями, як правило, виокремлюються дві складові: матеріальна (всі форми взаємодії суспільства з природою і результати цієї взаємодії) і духовна (екологічні знання, уміння, переконання, навички). За такого розуміння проблеми екологічна культура суспільства розглядається як система діалектично взаємозв'язаних елементів: екологічних стосунків, екологічної свідомості і екологічної діяльності. У змісті екологічних стосунків виділяють два структурні елементи: соціально-

екологічні стосунки, які складаються між людьми в штучному місці їх існування і побічно впливають на природне місце існування людей та реально-практичні стосунки, що включають, по-перше, стосунки людини безпосередньо з природним місцем існування, по-друге, стосунки в матеріально-виробничих сферах людської життєдіяльності, пов'язаних із процесом привласнення людиною природних сил, енергії і речовини, і, по-третє, стосунки людини з природними умовами свого існування як громадської істоти [51].

Актуальною є позиція Н.Реймерс, у відповідності до якої визначення екологічної культури пов'язується з розкриттям змісту інформаційно-пізнавального комплексу культури і розуміється як «частина розвитку загальносвітової культури, яка характеризується гострим, глибоким і всезагальним усвідомленням нагальної важливості екологічних проблем у житті і майбутньому розвитку людства» [49].

На основі аналізу зазначеного вище можемо зробити висновок, що не дивлячись на різне бачення сутності екологічної культури запропоновані трактування поєднує акцентування уваги на необхідності і можливості в рамках цієї культури оптимізації взаємодії природи і суспільства. Відтак, нами сформульовано припущення, що логічним визначити екологічну культуру як простір оптимізації взаємовідносин і взаєморозвитку природи і суспільства.

Отже, узагальнюючи можемо зробити висновок, що екологічно культурна особистість має вміти системно і логічно аналізувати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки екологічних проблем і прогнозувати екологічні наслідки людської діяльності так, як свої власні. До того ж така особистість, пізнаючи природу і взаємодіючи із нею через свої почуття (захоплення, радість, подив, гнів, обурення і т.ін.), формує власне ставлення до неї, прагне зберегти дику природу, виявляючи тим самим любов до світу природи.

Актуальним у контексті дослідження є підхід І.Павленко, Г.Горбуліч (ми погоджуємося з цією думкою) до трактування екологічної культури як інтегративної якості особистості, що втілює духовно-моральні цінності й визначає екологічно-моральні вчинки, спрямовані на збереження життя в усіх

його виявах і на створення краси природного середовища [41].

Найважливішою ознакою екологічної культури, як відзначають А.Захлебний [18-20], І.Зверев [21], І.Суравегіна [54; 55] та ін., є відповідальне ставлення особи до довкілля, що акумулює об'єктивний, конкретний історичний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством із позицій свідомого здійснення вимог, які висуваються до них. При цьому відповідальність розглядається як внутрішня властивість індивіда, що є гармонійним поєднанням раціонального й емоційного, розумного і чуттєвого, як здатність до свідомого і самостійного прийняття особистістю певних зобов'язань перед природою, суспільством, колективом, самим собою, оскільки дефіцит відповідальності перед майбутнім є одним із витоків кризової екологічної ситуації. За такого підходу екологічна відповідальність пов'язана з такими якостями особистості, як: самоконтроль, уміння передбачити найближчі і віддалені наслідки своїх дій у природному середовищі, критичне ставлення до себе, інших тощо.

На думку І.Зверева [21], І.Суравегіної [54; 55] та ін., екологічна відповідальність вбирає в себе всі істотні ознаки як соціальної, так і моральної відповідальності, пов'язані з категорією свободи, коли у людини завжди є вибір поступити так чи інакше по відношенню до природного середовища, іншої людини, самої себе. Відповідальність як особистісна якість розвивається в результаті взаємодії індивіда з соціальним оточенням, що є свідомим здійсненням особою і суспільством раціонального природокористування; діяльністю щодо збереження для майбутніх поколінь багатства і різноманітності ресурсів; взаємодією особи і суспільства з перетворення біосфери в ноосферу (сферу розуму); органічною єдністю сучасної екологічної свідомості особистості та її емоційної чутливості до екологічних проблем, поведінки і діяльності в природі [61].

У контексті викладеного вище актуалізується тенденція увиразнення морального аспекту в розумінні суті екологічної культури як частини загальної культури особистості, як життєво важливої необхідності усвідомлення

людиною своєї соціальної і моральної відповідальності за стан довкілля, в основі якої – ціннісне ставлення людини до явищ навколишнього світу. З таких позицій правомірним вважаємо твердження В.Ситарова [53], що екологічна культура як органічна, невід’ємна частина культури суспільства, характеризується мірою його духовності, мірою моральності, мірою впровадження екологічних принципів у діяльність людей. Відтак, можемо зробити висновок, що формування екологічної культури можливе за умови врахування у змісті шкільної освіти таких головних позицій: системи знань про взаємодію природи й суспільства; ціннісних екологічних орієнтацій; норм і правил екологічно-духовно-морального ставлення до природи; вмінь та навичок з її вивчення та охорони.

У той же час семантичність понять «екологічна культура» і «екологічна свідомість», передбачає, що вихідним для розуміння екологічної свідомості є трактування у філософській парадигмі поняття «свідомість», що характеризується як «найвищий рівень відображення людиною дійсності, що характеризується, насамперед, виокремленням та піднесенням людини як своєрідної надреальності, як носія особливих, неподібних до всіх інших способів взаємодії з навколишнім світом, буттям тощо» [57].

В енциклопедії освіти «свідомість» розглядається як властивість високоорганізованої матерії, що полягає в психічному відображенні дійсності як усвідомлене буття, суб’єктивний образ об’єктивного світу, як суб’єктивна реальність на противагу об’єктивній, як ідеальне (на противагу матеріальному), що знаходиться у тісній єдності з ним; у вузькому сенсі – як форма психічного відображення, ідеальний бік цілеспрямованої трудової діяльності, як засіб духовного життя суспільства у сукупності всіх його форм [16].

Акцентуємо увагу на тому, що у довідкових виданнях дефініція «екологічна свідомість» трактується як індивідуальна і колективна здатність розуміння нерозривного зв’язку людини, людства з природою, залежності благополуччя людей від цілісності і відносної незмінності природного середовища проживання людей та використання цього потенціалу у практичній

діяльності [53]. Аналогічної думки дотримується і Г.Платонов, відзначаючи, що екологічна свідомість – це індивідуальна і колективна (суспільна) здатність усвідомлювати нерозривний зв'язок кожної окремої людини і всього людства загалом з цілісністю і відносною незмінністю природного середовища існування людини, усвідомлення необхідності використання цього розуміння у практичній діяльності, вміння і звичка діяти стосовно природи, не порушуючи зв'язок і колообіг природного середовища, сприяти їхньому поліпшенню для життя нинішнього і майбутніх поколінь людей [44].

Актуальним у контексті проблеми нашого дослідження є твердження Ю.Пахомова про те, що сутність екологічної свідомості полягає в «досягненні розуміння того, що збереження біосфери є збереженням природних основ людського життя, без чого люди не зможуть існувати ні як біологічні, ні як соціальні суб'єкти» [43].

У свою чергу близькою до попередньої думки є позиція психологів С.Дерябо і В.Ясвіна, у відповідності до якої екологічна свідомість розглядається як сукупність уявлень про взаємозв'язки у системі «людина – природа» і в самій природі, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій взаємодії з нею... як вищий рівень психічного відображення природного, штучного і соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція цього відображення [14; 27].

Отже, можемо зробити висновок, що особистість зі сформованою екологічною свідомістю не тільки визначає способи відносин людини, суспільства і природи, впливу на неї, але й міри цих впливів і перетворень. За такого підходу одним із показників сформованої екологічної свідомості є вміння аналізувати і застосовувати в ході цілеспрямованої практичної діяльності набуті у процесі екологічного виховання екологічні знання.

У контексті останнього В.Медведева й А.Алдашева стверджують, що головним завданням виховання екологічної свідомості є вироблення в людини творчих принципів мислення, які дозволяли б їй самій ставити цілі, що

відображають реальні взаємовідносини людини і природи, в динаміці їх розвитку, реалізувати ці цілі, використовуючи весь обсяг наявних знань та багатство духовного світу людини [34].

Важливим чинником формування екологічної культури особистості є екологічна освіта як система послідовного безперервного формування екологічної культури, що здійснюється в процесі соціалізації особистості через навчання, виховання, самоосвіту, а також досвід життєдіяльності [15], яка має бути націлена на формування нової культури взаємовідношення з природою – культури, що поєднує право користування природними благами і відповідальність за стан навколишнього природного середовища, засновану на розумінні цінності природи [28].

Отже, засобом формування екологічної культури особистості має стати цілеспрямована система екологічної освіти, потреба в якій пов'язана з необхідністю забезпечення сприятливого середовища для життя людини, позаяк якість довкілля визначає здоров'я – визначальна мета розвитку цивілізації, основне право і найбільша цінність людини. З таких позицій під екологічною освітою нами розуміється безперервний процес навчання, виховання і розвитку, спрямований на формування екологічної культури особистості, її екологічної відповідальності.

На думку О.Салтовського екологічна освіта є психолого-педагогічним процесом впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства і природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування [50].

Перед сучасною науковою спільнотою, враховуючи зазначене вище, гостро постає проблема екологічного виховання, під яким загалом розуміється педагогічна діяльність щодо формування в людини потреби в екологічній культурі в процесі освіти. Щодо поняття «екологічне виховання», то І.Зязюн розглядає його як психолого-педагогічний процес впливу на людину з метою

формування у неї знань наукових основ природокористування, необхідних переконань і практичних навичок, певної орієнтації та активної соціальної позиції в галузі охорони довкілля, раціонального природокористування й відтворення природних ресурсів [22].

Заслуговує на увагу позиція О.Салтовського, який, характеризує екологічне виховання як цілеспрямований вплив на особистість на всіх етапах її життя за допомогою розгорнутої системи засобів та методів, що має на меті формування екологічної свідомості, екологічної культури, екологічної поведінки, екологічної відповідальності, одним із найважливіших його завдань вважає формування у кожного громадянина та суспільства загалом стійких настанов на раціональне природокористування, вміння бачити за розв'язанням окремих проблем віддалені екологічні наслідки втручання у природні процеси, почуття відповідальності перед нинішнім та майбутніми поколіннями за вплив власних дій на здатність природи бути середовищем існування людини [50].

Актуальною є думка В.Онопрієнко щодо розкриття змісту екологічного виховання з позиції «глибинної екології» та акцентуації таких шляхів його здійснення:

- виховання ставлення до навколишнього середовища шляхом актуалізації абсолютних цінностей;
- формування моральних почуттів відповідальності за стан довкілля; осмислення та оцінка екологічних явищ, уміння їх аналізувати з позицій особистої причетності до вирішення екологічних проблем;
- нагромадження екологічних знань з метою формування навичок такої поведінки, яка б не завдавала шкоди довкіллю;
- формування бажання до співпраці з природою, активної природоохоронної діяльності з позицій рівноправності з іншими істотами в системі живого світу [39].

Зокрема, Г.Ярчук зорієнтовує екологічне виховання на шлях динамічної рівноваги людини і природи у зміні людських якостей, де весь арсенал знарядь екологічного виховання спрямований на формування розвиненої особистості,

здатної мислити у планетарному масштабі, діяти в нестандартних ситуаціях і бути в гармонії з навколишнім світом [64].

Окрім зазначеного вище, за нашим переконанням, екологічне виховання має сприяти формуванню екологічно компетентної особистості. За твердженням В. Онопрієнко, екологічна компетентність фахівця – це системна інтегративна якість особистості, яка визначається сукупністю здатностей вирішувати проблеми і завдання різного рівня складності, що виникають у побуті і професійній діяльності, на основі сформованого ціннісного ставлення до природи, знань, освітнього і життєвого досвіду, індивідуальних здібностей, потреб і мотивів [40].

Зауважимо, поняття «екологічна компетентність» ґрунтовно досліджено С.Шмалей, яка, визначаючи структуру означеного феномена, цілком умотивовано робить висновок, що екологічна компетентність є системним інтеграційним утворенням особистісного розвитку учня та об'єднує нормативний, когнітивний, емоційно-мотиваційний і практичний компоненти, які взаємопов'язані між собою і зумовлюють розвиток екологопозитивної діяльності. Відтак, нею доведено, що екологічна компетентність забезпечує здатність виокремлювати, розуміти, оцінювати сучасні екологічні процеси, спрямовані на забезпечення екологічної рівноваги та раціонального природокористування [59].

З позицій інтегративності характеризує «екологічну компетентність» і О.Гагарін: екологічна компетентність як інтегративна характеристика особистості включає екологічні знання, уявлення про характер і норми взаємодії людини з навколишнім середовищем, уявлення про природу як найважливішу цінність, готовність, уміння розв'язувати екологічні проблеми; досвід участі у практичних справах щодо збереження та поліпшення стану навколишнього середовища; екологічно значущі особистісні якості (гуманність, емпатійність, ощадливість, екологічна відповідальність за результати діяльності) [41].

Отже, поняття «екологічна освіта» і «екологічне виховання» є досить

близькими за змістом, що підтверджує їх послідовний взаємопов'язаний розвиток. За такого підходу кожен із названих компонентів займає відведену йому «екологічну нішу», а процес формування можна вважати цілеспрямованим за умови поточної реалізації освітніх і виховних екокультурних завдань [10].

Таким чином, урахувавши вищезазначене, реальні завдання екологічного виховання нами умовно об'єднано в три групи:

- завдання, спрямовані на соціалізацію особистості, освоєння нею засад екологічної культури;
- пов'язані з розвитком індивіда як екоособистості;
- завдання, які стосуються засобів і способів екологічного виховання особистості, здатної вирішувати реальні життєві, в том у числі і професійні, проблеми.

Аналіз викладеного дає підстави для висновку, що головним результатом екологічного виховання є екологічна вихованість особистості (Л.Морозова) [35]. Теоретичні узагальнення підтверджують наше припущення про те, що сьогодні немає суттєвих розбіжностей щодо визначення ознак екологічної вихованості особистості. Так, Р.Науменко розглядає екологічну вихованість як складну характеристику особистості, яка включає розуміння нею законів природи, має свій вплив у моральних і правових принципах природокористування, в активній і творчій діяльності з вивчення, захисту і охорони оточуючого середовища, пропаганді ідей раціонального природокористування, як перспективний результат екологічної освіти і виховання підлітків, що є єдністю екологічних знань, естетично-морального ставлення до природного оточення і практичної екологічної діяльності [36].

У свою чергу А.Миронов характеризує екологічну вихованість як формування готовності до оптимальної взаємодії з природним середовищем, до інших дій, пов'язаних із екологічною проблемою [12].

У контексті дослідження актуальною є думка І.Матузової [33], що провідним результатом екологічного виховання є екологічна вихованість

старшокласника, яка розглядається нами як системна властивість його особистості, що об'єднує ціннісно-мотиваційний, ціннісно-когнітивний та ціннісно-діяльнісний компоненти й забезпечує як самоцінне ставлення до світу природи, так і практичну готовність до природоохоронних дій у повсякденному житті та майбутній професійній діяльності.

Отже, можемо зробити висновок, що екологічну вихованість правомірно вважати інтегративним результатом ефективно організованого екологічного виховання, а цільовим орієнтиром і провідним результатом екологічної освіти – екологічну освіченість – наслідок сформованості екологічної культури у процесі екологічного виховання. Поза сумнівом, екологічне виховання покликане забезпечити підростаюче покоління науковими знаннями про взаємозв'язок природи і суспільства, допомогти зрозуміти багатогранне значення природи для суспільства загалом і кожної людини зокрема, сформуванню розуміння, що природа – це першооснова існування людини, а людина – частина природи, виховати свідоме позитивне ставлення до неї, почуття відповідальності за навколишнє середовище як національну і загальнолюдську цінність, розвивати творчу активність щодо охорони та перетворення довкілля.

Однак попри це практично за межами уваги дослідників залишились питання процесу організації екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

1.2. Особливості розвитку дитини старшого дошкільного віку

Дошкільне дитинство охоплює молодший дошкільний вік (4-й рік), середній дошкільний вік (5-й рік), старший дошкільний вік (6-й рік, у деяких дітей ще й кілька місяців 7-го року життя). На цьому етапі складається нова соціальна ситуація розвитку, провідною діяльністю стає гра, під час якої дошкільники опановують інші види діяльності, виникають важливі

новоутворення у психічній та особистісній сферах, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток дитини, формується готовність до навчання у школі.

Особливості соціальної ситуації розвитку дошкільняти виражаються в характерних для нього видах діяльності, передусім у сюжетно-рольовій грі, яка є формою творчої діяльності. Граючись, дитина поєднує в собі роль автора п'єси та актора, декоратора й техніка. У грі вона пізнає світ, стосунки, ролі, поведінку людей, моделює міжособистісні стосунки в ньому, вчиться орієнтуватися в різних сферах людської життєдіяльності, оволодіває правилами та нормами життя. У грі відбувається самопізнання, усвідомлення свого внутрішнього світу, оволодіння першими формами саморегуляції.

Гра є провідною діяльністю дошкільняти не тому, що займає найбільше вільного від сну часу в його житті, а тому, що зумовлює найважливіші зміни у психічних процесах і психічних особливостях його особистості. В ній виникають і диференціюються нові види діяльності, зокрема учіння (цілеспрямований процес засвоєння знань, оволодіння уміннями й навичками), яке готує перехід дитини до наступної стадії розвитку - етапу молодшого шкільного віку.

Свого часу російський психолог Олексій Леонтьєв (1903-1979) відзначив, що причина перетворення гри на провідну діяльність дошкільняти полягає у розширенні усвідомлюваного нею предметного світу. До нього належать не лише предмети, які становлять найближче оточення дитини, з якими вона сама може діяти (посуд, одяг, телефон, телевізор, мобільний телефон, а часом і комп'ютер), а й предмети, дії дорослих, які для неї фізично недоступні (автомобіль тощо). У сюжетно-рольовій грі можна робити все, що недоступне в реальному житті: самостійно керувати автомобілем, літаком, поїздом, робити покупки, гребти веслами тощо.

Отже, при переході від періоду переддошкільного до дошкільного дитинства основою трансформації гри є ускладнення предметного середовища, оволодіння яким стає для дошкільника головним завданням.

З історією виникнення гри пов'язані іграшки, яких не знали первісні

люди. Це свідчить, що гра виникла на певному етапі історичного розвитку суспільства, на якому дитина зайняла важливе місце у системі суспільних відносин і міжособистісних стосунків. Як відомо, у 3-5-річних дітей виявляється сильна тенденція до самостійності, активної участі у житті дорослих. На ранніх історичних етапах, у первісному суспільстві, коли знаряддя праці були дуже примітивними, малюк міг задовольняти цю потребу своєю участю у спільній праці з дорослими (збір ягід, коренів, риболовля тощо). З розвитком суспільства, цивілізації, ускладненням знарядь праці змінювалося місце дитини в системі суспільних відносин. І якщо на певних етапах історичного розвитку вона ще могла працювати поряд із дорослими, використовуючи менші за розміром, однак незмінні за зовнішніми формою і функцією знаряддя праці (маленьку лопату, маленький лук тощо), то сучасна дитина не спроможна це зробити, оскільки сучасні іграшки є здебільшого моделями знарядь праці, подібними до справжніх тільки зовнішнім виглядом (маленький трактор).

У філогенезі і в онтогенезі дитини розширюється усвідомлюваний нею світ, постає потреба участі в діяльності дорослих, яка для неї є недоступною. Тоді й виникає уявна ситуація, в якій малюк начебто відтворює дії, поведінку, стосунки дорослих. Така діяльність є рольовою грою.

Рольова гра – діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено, у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їхні дії і стосунки між ними.

У рольових іграх діти використовують різноманітні ігрові предмети, що замінюють реальні предмети діяльності дорослих. Як феномен, рольова гра є соціальною за своєю природою, походженням і змістом. Вона розгортається, за твердженням Д. Бльконіна, від конкретної предметної дії до узагальненої рольової дії: їсти ложкою, годувати ложкою ляльку, як мама, – такий схематичний шлях до рольової гри.

Основною одиницею розгорнутої форми ігрової діяльності є роль і органічно пов'язані з нею дії. У ролях втілюються сюжети (сфера діяльності, яку

діти відображають у грі) і зміст (те, що відтворюється малюком як характерний момент діяльності дорослих і стосунків між ними) гри.

Розвиток гри протягом дошкільного віку відбувається за такими напрямками:

1. Зміна сюжету ігор. Для різних народів характерні особливі сюжети. Одночасно їм властиві спільні тенденції розвитку: від ігор на побутовий сюжет («дочки - матері» у молодших дошкільнят) до ігор з виробничим сюжетом («лікарня», «залізниця», «школа» у середніх дошкільників), а далі – із суспільно-політичним сюжетом («війна», «парламент» у старших дошкільнят). Це дає дітям змогу відтворювати найрізноманітніші особливості людської діяльності, залучати в гру будь-яку кількість ровесників, тобто відтворювати ширшу систему стосунків. У грі дошкільник відкриває для себе відмінності між моральними й аморальними вчинками, оскільки він грає в реальне життя.

2. Зміна об'єкта гри. У дошкільному віці гра розвивається від відтворення дій із предметами (миття посуду, випікання пасочки, малювання писанки, одягання ляльки - в молодшому дошкільному віці) до відтворення стосунків між дорослими (в середньому дошкільному віці), а в старшому дошкільному віці головним стає виконання правил відповідно до взятої на себе ролі. Кожна роль відповідає перейнятим зі сфери стосунків дорослих правилам. Діти охоче підпорядковуються їм або роблять це під впливом зауважень ровесників («так не буває», «це робиться не так»),

3. Зміна відношення між уявною ситуацією і правилом. На перших порах правило гри приховане за роллю. З урахуванням цього Л.Виготський стверджував, що всі ігри з правилами виникли з ігор в уявній ситуації. При цьому простежується тенденція, за якою зі згортанням уявної ситуації розгортається правило.

4. Зміна характеру перенесення значень з одного предмета на інший. У молодшому дошкільному віці для дитини важлива зовнішня подібність іграшки з реальним предметом. Пізніше подібність поступово втрачає свою важливість.

5. Зміна дій. З розвитком ігрової діяльності дії дитини стають

згорнутініми, перетворюються на символічні.

6. Зміна характеру стосунків між дітьми. У грі існують ігрові (ставлення дітей одне до одного як до ролей) і реальні (взаємини дітей між собою) стосунки. На перших порах провідними є реальні стосунки, які поширюються і на розподіл ролей у грі. З часом реальні стосунки стають усе більше підпорядкованими ігровим.

У психічному розвитку дитини грі належить особливо важлива роль. Вона формує її здатність до довільної діяльності й поведінки, символічних замінів, саморегуляції, тренує пам'ять, розвиває сприймання, мислення, фантазію, здатність до спілкування, волю. Гра сприяє фізичному розвитку дитини, створює його перспективу. Як стверджував Л.Виготський, «у грі дитина завжди вища від свого середнього віку, вища від своєї звичайної повсякденної поведінки; вона в грі ніби на голову вища від самої себе. Гра конденсовано містить у собі, як у фокусі збільшувального скла, всі тенденції розвитку; дитина в грі ніби пробує зробити стрибок над рівнем своєї звичної поведінки».

У процесі ігрової діяльності зароджуються та виокремлюються нові види діяльності дошкільняти. Типовою для цього віку є художня діяльність, яка диференціюється на малювання, ліплення, конструювання, виготовлення аплікацій, танці, заняття з музики, слухання казок, читання віршів, драматизацію. Малювання, ліплення, виготовлення аплікацій, конструювання є продуктивною, спрямованою на отримання кінцевого продукту (малюнка, зліпленої фігурки тощо) діяльністю.

Дитячі малюнки мають певні особливості. Чим розвиненіші у дошкільника сприймання, спостережливність, чим ширший запас його уявлень, тим повніше і точніше він відображає у своїй творчості дійсність, тим багатшими будуть його малюнки-фантазії. Ця діяльність не лише пов'язана з рівнем розвитку психічних процесів, а й відображає рівень розвитку особистості загалом. У малюнку дошкільник не лише виявляє рівень пізнання світу, а й виражає емоційне ставлення до оточення. Попросивши його

намалювати предмети, сюжети за власним уподобанням, можна побачити, що цікавить, захоплює його, чому він надає перевагу. Спостерігаючи за тим, кого із членів сім'ї намалює дошкільник першим, яких розмірів персонажі малюнків, де розміщує себе, які кольори використовує, можна певною мірою з'ясувати атмосферу в сім'ї, ставлення його до найближчих людей.

Навіть за мінімальних здібностей дитини до малювання цей процес позитивно впливає на його розвиток, оскільки він активізує мислення, тренує пам'ять, розвиває уяву, наполегливість, посидючість, вчить акуратності в роботі, вправляє руку, що дуже важливо у підготовці до шкільного навчання.

У дошкільному віці починають готувати дитину до майбутнього трудового життя. Передусім зосереджуються на формуванні у неї таких психологічних передумов майбутньої трудової діяльності, як уміння діяти відповідно до обставин та вимог інших людей, проектувати свої дії; здатність до самоконтролю та самооцінки; довільні рухи руки; рухові навички.

У молодшому дошкільному віці праця має характер наслідування. Дитина спершу копіює роботу дорослого, а потім починає співробітничати з ним у ролі помічника. На цьому етапі важливо, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не її зацікавленість, а користь для інших людей, майбутній результат. Тоді навіть найнеприємніша робота буде приносити їй радість. Для формування інтересу до трудової діяльності необхідно вміло підтримувати позитивні емоції дитини у процесі праці.

На етапі старшого дошкільного віку відбувається ускладнення трудової діяльності дітей за обсягом, видами, змістом, ставленням до неї і спрямованістю. Переважає праця, пов'язана із самообслуговуванням, виконанням доручень дорослих, посильна допомога дорослим, виготовлення саморобок.

У процесі гри, художньої діяльності, праці дитина засвоює знання про себе, опановує різноманітні навички. Однак засвоєння системи теоретичних понять як форми суспільного досвіду відбувається тільки у процесі організованої навчальної діяльності. Оскільки дошкільник незабаром стане

школярем, основною діяльністю якого є навчання, необхідно підготувати його до цього. Ця робота передбачає:

- формування вміння усвідомлено виокремлювати спосіб дій;
- оволодіння загальними способами дій, які дають змогу розв'язувати практичні, пізнавальні завдання, виокремлювати нові зв'язки і відношення;
- розвиток уміння самостійно знаходити способи вирішення практичних і пізнавальних завдань;
- опанування навичок контролю за способом виконання дій та їх оцінювання.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про доцільність починати підготовку до навчальної діяльності з формування умінь контролювати та оцінювати свої дії.

Молодші дошкільнята, як відомо, мають початковий рівень розвитку навчальної діяльності. Їхня розумова діяльність ще не є цілком усвідомленим процесом, оскільки, використовуючи знання, вміння, навички, вони не відчують потреби в них.

Діти середнього дошкільного віку виявляють готовність до засвоєння знань, вирішення пізнавальних завдань, безпосередньо не пов'язаних з умовами їхнього життя та ігровою діяльністю. У цьому віці навчання обслуговує їхні практичні потреби.

У старшому дошкільному віці діти виявляють здібності до розумових і вольових зусиль. Їх уже не захоплюють прості ігри та іграшки, у них підвищуються допитливість, інтерес до знань і розумової діяльності, з'являється вимогливість до себе та інших. На цій основі формується здатність розв'язувати різноманітні пізнавальні завдання. Це вміння є важливим критерієм успішної навчальної діяльності, воно повинне сформуватися наприкінці дошкільного періоду.

Дошкільне дитинство – важливий період у всебічному розвитку дитини та підготовці до його майбутнього, шкільного життя.

Але останній рік перед вступом до школи, тобто вік від п'яти до шести

років, – найбільш відповідальний у вирішенні цих завдань.

Типові для цього часу особливості фізичного, інтелектуального та психічного розвитку малюків дозволяють активно підготувати їх до періоду навчання.

Сприйняття дитини стає більш свідомим та цілеспрямованим.

Якщо молодший дошкільник сприймає зазвичай те, що йому найбільше сподобалося, привернуло увагу, то малюк шостого року життя вже здатен підкорити сприйняття довколишніх предметів та явищ певній меті, які ставить він сам. У дитини розвивається спостережливість, формуються окомір, зорова оцінка пропорцій, що характеризують певний предмет. У старшого дошкільника розвиваються також довільна та мимовільна увага, здатність до аналізу та вміння відтворювати раніше засвоєне.

Завдяки цьому відбувається перехід від наочно-дійового до наочно-образного мислення. Формуються узагальнені способи мислення: порівняння, відшукування схожостей, відмінностей, класифікація, аналіз, поєднання тощо.

П'ятирічна дитина продовжує активно накопичувати словниковий запас. Відбувається оволодіння граматичним складом рідної мови, зокрема різними видами складних речень. На порозі старшого дошкільного віку мовлення набуває ознак розмірковування, що сприяє розвитку здатності діяти подумки, подумки планувати, контролювати діяльність. З'являється пояснювальне мовлення.

Характерною особливістю мовлення дитини п'яти років є застосування мови для спілкування з однолітками. Малюк ставить запитання, розповідає, розмірковує, фантазує, намагається скласти віршики та пісеньки, обмінюється враженнями. Тепер він здатен до детальної словесної характеристики предметів та явищ: може назвати їх якості, ознаки, відношення. А численні запитання дитини, як правило, спрямовані на пізнання оточуючого світу та отримання знань. Під впливом дорослого поступово виникає якісно нова форма спілкування – особистісна. Дитина хоче не просто мати увагу з боку інших, але й відчувати пошану, взаєморозуміння, співчуття.

Старшому дошкільнику під силу вирішувати досить складні завдання; звичайно, якщо при цьому дорослий надає йому можливість спостерігати доступні для його розуміння факти. Малюк вже вміє узагальнювати; встановлювати зв'язки, класифікувати предмети за певною ознакою на більш високому рівні порівняно з попередніми роками. У старшого дошкільника починає розвиватися словесно-логічне мислення. Однак логіка мислення п'ятирічної дитини є ще досить своєрідною, недосконалою: малюк припускається помилок, часто не може в сукупності проаналізувати всі деталі ситуації або інтелектуального завдання, виокремити в ньому головне тощо.

Пам'ять вихованця шостого року життя перебуває у стані переходу від мимовільної до свідомої. Дитина може легко завчити текст віршика, пісеньки. Тому вихователям необхідно звертати увагу також на розвиток смислової пам'яті старших дошкільнят.

Особливістю емоційного розвитку малят шостого року життя є те, що вони стають більш стриманими. Діти засвоюють «мову почуттів»: міміку, жести, пози, інтонації голосу тощо.

Малюк здатен приховати власні відчуття страху, агресії, сльози тощо.

Упродовж старшого дошкільного віку дитина набуває здатності доволіно керувати пізнавальними процесами.

Діти п'яти років можуть систематично виконувати посильні трудові обов'язки. Вони намагаються зробити щось корисне для інших, бути потрібними їм. Організація діяльності старших дошкільників, коли діти усвідомлюють, що їхня участь і якість роботи є складовою спільного результату, сприяє формуванню трудових дій.

Процес навчання старших дошкільників супроводжується позитивними інтелектуальними емоціями. У ньому малята бачать шлях до дивовижних відкриттів. Малюки шостого року життя зазвичай з інтересом ставляться до навчання, щоправда, сприймають і запам'ятовують переважно ті завдання, які можна безпосередньо використати в художній діяльності або для гри.

У цей період дитина починає особливо захоплено гратися. Ігри старших

дошкільнят стають різноманітними та розгорнутими, їм властиве ускладнення сюжету. Як правило, ігри малят п'яти років дедалі набувають більш творчого характеру: вони вже сюжетно-рольові, моделюючі та групові. Розвиваються і різні підвиди сюжетно-рольової гри: режисерські, ігри-фантазії, ігри з правилами тощо.

Період бурхливих дебатів на тлі переходу від знанневої до особистісно орієнтованої моделі організації життєдіяльності дітей, що тривав кілька років, змінився етапом активного пристосування до нових умов організації освітнього процесу в ДНЗ. На відміну від уніфікованої одноманітності в підходах до побудови освітнього процесу, яка панувала десятиліттями у вітчизняній дошкільній освіті, було зроблено перехід до можливості вільного вибору педагогами тієї чи іншої моделі його організації, відбору програми навчання й виховання дітей. Загалом можна говорити про те, що більшість педагогічних колективів визначилися зі способами реалізації завдань Базового компонента дошкільної освіти щодо формування життєздатності дошкільників, їхньої життєвої компетентності як інтегративного особистісного утворення, що забезпечується, у тому числі, і сформованими базовими особистісними якостями.

1.3. Зарубіжний досвід екологічної освіти дітей дошкільного віку

Освітні реформи в Україні, спрямовані на модернізацію цієї галузі, передбачають глибокий аналіз і перебудову освіти з позицій її екологізації та наближення до світових стандартів. Не викликає жодного сумніву, що екологічна освіта є фактором стійкого розвитку цивілізації, здатним консолідувати суспільство на еколого орієнтований спосіб життя. Основним завданням цього напрямку освіти є формування моделей поведінки, звичок, стилю життя, рівня екологічної культури, що відповідає потребам сталого розвитку людства.

Фундаментом творення нового освітнього простору є його дошкільна ланка як важливий етап у становленні екологічної культури особистості. Мета екологічної освіти в дошкільному закладі полягає у формуванні елементів екологічного світорозуміння, екологічної вихованості, розвитку в дитини позитивного емоційно-ціннісного ставлення до природного довкілля, реалістичних уявлень про явища природи, практичних вмінь, дбайливого ставлення до її компонентів.

У Концепції екологічної освіти України серед завдань дошкільного виховання визначено формування основ екологічної культури, морально-ціннісних орієнтацій особистості, що є необхідною передумовою розуміння сутності природи, переосмислення власної поведінки в межах гуманістичних ціннісних орієнтирів щодо природи.

Водночас закон України «Про дошкільну освіту» одним із ключових завдань визначає виховання свідомого ставлення до довкілля. Адже в цей період дитина починає виділяти себе з довкілля, формуються основи її морально-екологічних позицій, відчуття емоційної близькості зі світом живої природи, закладаються основи екологічного світогляду.

З огляду на сказане, цілком закономірними є намагання науковців-практиків обґрунтувати концептуальні засади екологічної освіти. Зокрема, визначено систему завдань екологічної освіти дошкільників, яка окреслює ключові орієнтири роботи у цій освітній галузі, а саме: формування системи елементарних наукових екологічних знань, доступних розумінню дитини-дошкільника (насамперед як засобу становлення усвідомлено-правильного ставлення до природи); розвиток пізнавального інтересу до світу природи; формування первинних умінь і навичок екологічно грамотної і безпечної для природи і для самої дитини поведінки; виховання гуманного, емоційно-позитивного, дбайливого ставлення до світу природи і навколишнього світу в цілому; розвиток почуття емпатії до об'єктів природи; формування умінь і навичок спостережень за природними об'єктами і явищами; формування первісної системи ціннісних орієнтацій (сприйняття себе як частини природи,

взаємозв'язку людини і природи, самоцінність і різноманіття значень природи, цінність спілкування з природою); освоєння елементарних норм поведінки щодо природи, формування навичок раціонального природокористування в повсякденному житті; формування вміння і бажання зберігати природу і за необхідності надавати їй допомогу (догляд за живими об'єктами), а також навичок елементарної природоохоронної діяльності в найближчому оточенні; формування елементарних умінь передбачати наслідки своїх дій щодо навколишнього середовища [32].

Зауважимо, що виконання цих завдань вимагає модернізації вітчизняної дошкільної освіти. Це мотивує до вивчення зарубіжного досвіду з екологічного виховання дітей дошкільного віку задля адаптації конструктивних і підходів до національної системи освіти. Вивчення позитивних досягнень зарубіжних країн важливе ще й тому, що вирішення глобальних екологічних проблем у сучасних умовах можливе лише на основі міжнародного співробітництва.

У вітчизняній сучасній екологічній освіті помітний значний інтерес до проблеми екологічної освіти за кордоном. Методичні моделі екологічної освіти учнів Німеччини в закладах освіти середнього ступеня навчання досліджено у працях таких учених, як В.Ломакович, І.Рудьковської, А.Мальцевої, Т.Пантюк. Особливості екологізації змісту початкової освіти розкрито у дослідженнях О.Свистак-Яроцькою, Г.Марченко, Н.Величко. Висвітленню загально-теоретичних аспектів екологічної освіти учнівської молоді у Великій Британії присвячені праці Я.Полякової, Г.Марченко, ЯСлавської, Л.Чибіс. Зарубіжний досвід екологічної підготовки студентів вивчали Т. Кучай, І.Задорожна, О.Бочарова, Г. Чайковська.

Однак, незважаючи на значні здобутки науковців у розкритті цієї тематики, проблеми пошуку й упровадження нових форм і засобів екологічної освіти дошкільників залишаються і надалі актуальними та недостатньо вирішеними.

Вважаємо, що міжнародне співробітництво нашої держави в освітній галузі втілює дуалістичний підхід. По-перше, пошук сучасною вітчизняною

педагогікою нових парадигм екологічного виховання і навчання звертає погляди науковців на цікаві педагогічні світові концепції з метою перенесення зарубіжного досвіду на власний освітній простір. По-друге, отримання емпіричних даних і теоретичної інформації українськими вченими допомагає міжнародним організаціям приймати рішення щодо розвитку екологічної освіти в різних країнах, координувати наукову діяльність на міжнародному рівні.

Сьогодні думки учених розділилися щодо використання знань педагогічної практики і науки різних країн у вітчизняній педагогіці. Одні вчені вважають, що вивчення зарубіжного досвіду допоможе вирішити екологічні проблеми у рідній країні, оскільки стимулюватиме до осмислення і оптимальної побудови своєї педагогічної системи. У інших педагогів є сумніви щодо можливостей запозичення зарубіжного досвіду, оскільки кожний народ має власну систему освіти, яка ґрунтується на віковому досвіді виховання, культурі, способі життя, віровченні та цінностях.

Зважаючи на актуальність проблеми дослідження та неоднозначність думок вчених щодо її вивчення, ми вважаємо, що вивчення досвіду екологічної освіти інших країн сприятиме взаємозбагаченню різних держав і створить можливості для вирішення гострих глобальних екологічних проблем у майбутньому.

Науковий пошук дав нам змогу визначити пріоритетні напрями екологічної освіти дошкільників за кордоном:

1. Виховання почуття любові до природи шляхом безпосереднього спілкування з нею (еколого-естетичне виховання).
2. Формування навичок здорового способу життя як компонента екологічної культури (еколого-валеологічне виховання).
3. Виховання бережливого ставлення до природи шляхом формування вмінь економії природних ресурсів (еколого-економічне виховання).
4. Єдність сім'ї та закладу дошкільної освіти в екологічному вихованні дошкільників (еколого-соціальне виховання).

Охарактеризуємо ці тенденції.

По-перше, аналіз літературних джерел засвідчує, що предметом наукових досліджень у зарубіжній педагогіці є безпосереднє спілкування дитини з природою. Завдання екологічного виховання дошкільників полягає у створенні умов для можливості побачити багатогранність, різноманітність форм, барв, звуків у природі, привернути увагу дітей до змін, що відбуваються в природі в різні пори року, навчити любити і розуміти природу, виховувати бажання бути активним учасником творення прекрасного у світі природи. Ці положення знаходимо у працях Я.Коменського (Чехія), Й.-Г.Песталоцці (Швейцарія), І.Канта, Р.Штайнера, Г.Гегеля, Ф.Фребеля (Німеччина); Дж.Локка, Г.Шеллі, В.Брауна, Т.Реймс (Велика Британія), Ж.Руссо, М.Монтессорі (Франція).

Доцільно наголосити, що характерною особливістю сучасної зарубіжної екологічної педагогіки є посилення емоційно-чуттєвого компонента, зростання значення духовної, естетичної цінності природи. Таке філософсько-педагогічне обґрунтування виховання дитини засобами природи яскраво відображені в теорії Штайнер-педагогіки, вальдорфської педагогіки у Німеччині. Науковці вважають, що яскраво краса природи сприймається в дитинстві, а закарбувавшись у відчуттях і думках, проходить крізь усе життя людини. Вчені вважають, що дитина належить природі і повинна черпати у ній сили, необхідні для розвитку її тіла і духу [9].

Без сумніву, чуттєве сприймання і розуміння світу як частини своєї природи допомагає дитині любити її як саму себе і прикладати максимум зусиль для збереження і процвітання різних форм життя в довкіллі навколишнього світу. Природа стає невичерпним джерелом для здійснення розумового, морального, етичного виховання дітей. Догляд за рослинами, тваринами, вплив на природу формують дух і пізнання дитини, її характер і почуття, є джерелом для внутрішнього морального вдосконалення. У європейських країнах чимало закладів дошкільної освіти розміщені в лісі. Німецькі вчені вважають, що спільне переживання краси природи зближує дітей, налагоджує між ними душевні відносини, зароджує почуття спільності, єдність думок, бажань, сприяє вихованню гуманного ставлення до природи.

Поширеною формою екологічної дошкільної освіти у Швеції стали заняття у «Лісових школах» або школах Муле. Метою цих закладів є знайомство дітей зі світом природи, її неповторністю та унікальністю, дослідження природних явищ, навчання правильній поведінці в природі, формування вмінь приймати самостійні рішення в екстремальних природних умовах. До ключових принципів лісових шкіл належить розвиток дітей засобами природи, зміцнення фізичного і психічного здоров'я. Методика «лісових шкіл» стала популярною і вийшла за межі Швеції: такі школи Муле тепер є в Норвегії, Японії, Прибалтиці тощо. Вони добре підходять для сільської місцевості, де діти можуть багато часу проводити в лісі.

Альтернативними дошкільними установами у Швеції є «вуличні сади», в яких діти майже весь час знаходяться на свіжому повітрі: займаються садово-польовими роботами, відпочивають, займаються фізкультурою. Провідним методом екологічного виховання дітей дошкільного віку в Швеції є екологічні ігри, основна мета яких полягає в емоційному сприйнятті природи.

У Фінляндії вважають, що уміння бачити красу природи є першою умовою виховання світовідчуття та єдності із нею. Гармонія педагогічних впливів досягається шляхом постійного безпосереднього спілкування дітей із природою. Педагоги переконані, щоб відчувати себе частиною цілого людина має не епізодично, а постійно бути у відносинах із цим цілим. Задля систематичного екологічного дошкільного навчання створені Центри природи, а також облаштовані екологічні стежки та екологічні вежі у фінських лісах, де діти цікаво проводять вільний час. Об'єктами маршруту екологічної стежки є ділянки незайманої «дикої» природи, а також антропогенний ландшафт. Це дає змогу проводити порівняльне вивчення природного та рукотворного довкілля, вивчати характер діяльності людини, вчитися прогнозувати можливі наслідки такої діяльності [42].

Цікавим є досвід Японії, де формування любові до природи відбувається в єдності релігійного та екологічного виховання. Відсутність прагнення підкорити природу та пошук шляхів гармонійного співжиття з нею є основою

екологічної політики країни. Божественне ставлення до природи, усвідомлення людиною самої себе ж частини природи, прагнення жити в гармонії з природою є невіддільною частиною життя японського суспільства, основою виховання та формування національних рис характеру – поваги до життя, до старшого покоління, відповідальності за власні дії, вміння милуватись природою і відчувати природу джерелом насамперед духовного, а не матеріального задоволення. Вчення синто, буддизму, дзен-буддизму, даосизму, конфуціанства – є ефективною силою для усвідомлення людиною необхідності збереження природи, формування позиції поваги до всіх форм життя в навколишньому середовищі як запоруки гармонійного розвитку суспільства [52]. Зазначимо, що чималий внесок у формування національної системи екологічної освіти зробили такі японські дослідники, як М.Гото (M.Goto), Т.Ендо (T.Endo), К.Козава (K.Kozawa), О.Абе (O.Abe), М.Іноуе (M.Inoue), М.Кімата (M.Kimata).

Привертає увагу екологічне виховання дітей у Китаї, де активно використовується педагогічна спадщина великого українського педагога Василя Сухомлинського. Китайським освітянам надзвичайно імпонують ідеї українського вченого, де природа є важливим виховним фактором, що накладає свій відбиток на педагогічний процес: з одного боку, природа полегшує виховний процес, бо є світом, у якому дитина народжується, пізнає себе і навколишню дійсність, а з іншого боку, ускладнює його, оскільки «робить її багатшою, багатограннішою». Екологічне виховання у Китаї полягає у систематичному, цілеспрямованому впливові на дитину з метою її усвідомлення себе «частинкою природи» [30].

По-друге, ключовим напрямом екологічного виховання дошкільників за кордоном є еколого-валеологічне виховання. Природа є невичерпним джерелом всебічного розвитку дитини, тому одним із ключових завдань екологічної освіти є формування системи знань, поглядів, переконань про власне здоров'я. Основним інтегральним екологічним критерієм організму людини є її здоров'я, а гармонія відносин із навколишнім середовищем ґрунтується на рівновазі внутрішнього і зовнішнього середовища.

У зарубіжній практиці увага педагогів дошкільних закладів звернена до розкриття складних взаємозв'язків між людиною і природою, що є обов'язковим елементом у змісті екологічної освіти дошкільників. Педагоги вважають, що усвідомлення дітьми взаємозв'язків між живою і неживою природою формує уявлення про цілісність і стійкість природного середовища, а можливість його порушення неправильною діяльністю людини, що може позначитися на її здоров'ї. Сформуванню любові до природи, закласти підвалини бережливого ставлення до неї – це означає і спонукати дітей постійно дбати про своє здоров'я.

Підкреслимо, що турбота про здоров'я підростаючого покоління є однією із ключових у європейському суспільстві. Так, у Фінляндії створена Маннергеймська Ліга захисту дітей, яка піклується про перетворення міського середовища із урахуванням інтересів дітей. Мета Ліги - зведення до мінімуму несприятливих наслідків техногенної економіки, її негативного впливу на здоров'я дітей [60].

Доцільно згадати досвід валеологічного виховання дітей Швеції як одного із важливих завдань екологічної освіти. У дитячих садках цієї країни діти майже весь час проводять на свіжому повітрі, на вулиці навіть обідають та сплять. Особливо вимогливі шведи до їжі (екологічно чисті овочі та фрукти, м'ясо національного виробника тощо), оскільки вважають харчування важливим фактором формування здорового організму.

Заслуговує на увагу й підхід французів до впровадження екологічної освіти. У цій країні переконані, що перебування дітей серед природи, на «свіжому повітрі», зміцнює їхні фізичні можливості, впливає на формування тіла. Вони вважають, що повноцінного фізичного розвитку можна досягти за умови виховання дітей серед природи, в середовищі, де вони можуть бігати, стрибати, задовольняти природні потреби у рухах, а також різноманітних іграх з природними матеріалами (снігом, водою, піском, землею тощо).

Збереження і зміцнення здоров'я дитини, формування здорових звичок, культурно-гігієнічних умінь і навичок у Норвегії тісно пов'язано із навичками

перебування дітей у навколишньому середовищі. Особливість природних умов цієї країни не є перешкодою для перебування дітей на вулиці в будь-який час року. Це є природною активізацією рухової активності дітей, а суворі погодні умови в північній частині країни – природними факторами для загартовування організму дитини. Природним для практики дошкільних установ є організація сну дитини до 3 років на свіжому повітрі, організація спільної і вільної діяльності на ділянці дитячого саду.

По-третє, виховання бережливого ставлення до природи через формування вмінь економії природних ресурсів є цивілізованим викликом сьогодення.

На основі здійсненого аналітичного опису, можемо констатувати, що в зарубіжній педагогіці виховання «екологічно свідомої особистості» пов'язують із формуванням культури споживання природних ресурсів, гармонізацією відносин людини з природою. Особливої значущості в екологічній освіті дошкільників надають формуванню потребнісної сфери психіки особистості та суспільства в цілому. Система взаємин людини та природи тут будується ж своєрідний ланцюг «природа-суспільство-економіка».

У освітньому процесі простежується чітка орієнтація на підготовку дітей до вирішення в майбутньому конкретних локальних задач. Так, для прикладу, модель екологічної освіти у різних федеральних землях Німеччини має ефективне та виразне гасло «Мислити глобально – діяти локально».

Еколого-економічний підхід у вихованні дітей в дитячому садку передбачає декілька основних стратегій: розвиток вмінь та навичок регулярного збору і сортування відходів у відповідні ящики, бочки, контейнери; формування вміння уникати утворення відходів, зменшувати об'єм сміття; розвиток поведінки дитини як покупця і споживача з позиції сталого розвитку; використання фінансових заохочень для вторинного перероблення та утилізації відходів.

Наведемо декілька конкретних прикладів.

У Фінляндії формування навичок піклування про природу активно

починається з раннього дитинства. Форми виховного впливу найрізноманітніші: книги, на випуск яких держава виділяє чималі кошти, мультфільми, навчальні і розважальні ігри, теле- і радіопередачі. Візитівкою екологічної освіти дошкільників у Фінляндії є Roskisnalle («сміттєве ведмежа»), яке уже понад десять років відвідує дитячі садки і цікаво розповідає дітям про особливості процесу утилізації сміття [60].

Великою популярністю за кордоном користуються центри рециклінгу, де за допомогою різноманітних прийомів виховують екологічну бережливість у підростаючого покоління. Маленьких слухачів (дітей 2-3 років) вчать сортувати сміття і викидати його в різні контейнери, пояснюють механізми продовження терміну придатності речей чи можливості їх вторинного використання, виховують правильну життєву позиції із екологічно доцільними пріоритетами. У центрі рециклінгу багато пізнавального: тут можна дізнатися про кругообіг речовин у природі, про особливості будови та життєдіяльності живих організмів і їх значення у природному середовищі, про природну і штучну переробку відходів і т.д. Сюди приходять на екскурсії і заняття вихованці закладів дошкільної освіти, учні та дорослі. Цікавим методом роботи із дітьми тут є «Дерево щастя» (на гілках висять «яблука» з висловами великих людей про екологію та життя); «Велосипед щастя» (на спицях якого зазначено окремі життєві ситуації: зустрів друга, купив будинок, придбав автомобіль). Дітям пропонується обговорити і розставити пріоритети.

Велике значення у формуванні бережливого ставлення до природи сучасних дітей відіграють інтернет-сайти. Вони є популярними серед дітей та дорослих у всіх зарубіжних країнах, активно рекламуються і мають великий виховний вплив. Окрім необхідної інформації з перероблення та утилізації відходів, безлічі корисних порад, тут можна знайти велику кількість навчальних екологічних матеріалів для дітей будь-якого віку. Так, у Швеції двічі на тиждень виходить передача для дітей «Jätteiden tuotannon matkaan» (подорож від виробництва до відходів), яка формує правила поведінки, спрямовані на дбайливе ставлення до природи.

У Норвегії дітей із раннього віку вчать поважати і цінувати життя в усіх його проявах; розуміти залежність людини від навколишнього середовища і природних ресурсів; мати чітке уявлення про екологічні проблеми сьогодення; знати права та обов'язки кожного громадянина і всього суспільства загалом до навколишнього середовища; набувати знань, навичок, умінь, щоб робити посильний внесок у розв'язання проблеми охорони природи.

По-четверте, важливим напрямом сучасної екологічної освіти в зарубіжних країнах вважається єдність сім'ї та дошкільного закладу. У сім'ї закладаються основи духовності і моральності, формується фундамент повноцінного фізичного і психічного розвитку дитини, особливо важлива роль сім'ї на ранній стадії формування екологічної культури. Це розуміння спонукає дошкільний заклад до пильного вивчення запитів, потреб і вимог сучасної сім'ї, тобто до тісної взаємодії дошкільного навчального закладу і родини.

Зростання ролі сім'ї є однією з провідних тенденцій розвитку зарубіжної екологічної педагогіки. Сучасні заклади дошкільної освіти є абсолютно відкриті для батьків та громадськості, що вибудовується на переконанні у тому, що родина і дошкільний навчальний заклад, виконуючи специфічні виховні функції, не можуть замінити один одного і мають взаємодіяти задля повноцінного розвитку дитини-дошкільника. Є глибоке розуміння того, що лише на принципах взаємної поваги, довіри, підтримки, єдиних вимог до дітей можна досягти освітніх цілей. Співпраця сім'ї і закладу дошкільної освіти будується за принципом духовної єдності, підвалиною якої є любов до дитини, сприймання її як вільної особистості, розуміння проблем становлення людської гідності, дорослішання і творчого розвитку [42].

Зауважимо, що батьки найчастіше виступають партнерами з правом ініціативи, активної дії, самоконтролю, вони рівноправні союзники педагогів. Різні об'єднання (групи сімейного виховання, асоціації батьків, жіночі союзи, установи соціально-культурної анімації) скеровують свою різнопланову роботу на забезпечення сприятливо впливу довкілля на розвиток дитини.

Більшість європейських країн орієнтовані на відкриту модель екологічного виховання – «суспільна екологічна педагогіка». Система екологічного виховання носить неперервний характер: сім'я – дитячий садок – школа – університет – професійна діяльність.

Узагальнюючи світовий досвід екологічної освіти дітей дошкільного віку, виокремимо загальні підходи та істотні ознаки. Насамперед, основними принципами екологічної освіти є такі: екоцентризм, природовідповідність, гуманність, цілісність, неперервність, культуровідповідність. У системі екологічного виховання дітей дошкільного віку в зарубіжних країнах пріоритетними є такі напрями: емоційно-ціннісний, оздоровчий, економічний та соціальний. Державна освітня політика є екологічно орієнтована і мотивована в суспільстві екологічними громадськими ініціативами. Відзначимо, що виявлені тенденції зарубіжної екологічної освіти є, певною мірою, ключовими і у вітчизняному освітньому просторі, проте потребують більш активної апробації і ширшого впровадження. Вважаємо за доцільне посилити економічний напрямок в екологічному вихованні дітей дошкільного віку, створити ефективне еколого-розвивальне середовище в закладах дошкільної освіти, розглянути питання можливості відкриття дошкільних закладів за межами урбанізованих міст.

1.4. Соціально-педагогічна робота з екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку

Завдання дбайливого ставлення до природи означені в Конституції України. Основний закон проголошує: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі» [26].

Велика увага надається цьому питанню в державних законодавчих актах, які стосуються освіти, зокрема дошкільної її ланки.

У Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття»

(1994) йдеться про те, що необхідно «формувати екологічну культуру людини в гармонії її відносин з природою» [13].

Закон України «Про дошкільну освіту» (1998) одним із завдань дошкільної освіти визначає «виховання морально-естетичного ставлення до навколишнього світу, явищ живої і неживої природи» [46].

У концепції дошкільного виховання в Україні (1993) зазначено, що «природа рідного краю є основою матеріальної і духовної культури народу... Дитяче чутливе сприймання природи як живого організму, зустріч з її таємницями, прагнення досягнути їх породжує любов до природи, екологічне світобачення» [25].

Визначає зміст знань дошкільників з різних сфер людської життєдіяльності Базовий компонент дошкільної освіти в Україні (1999); зокрема в ньому зазначені загальні підходи до формування особистості через сферу життєдіяльності в природі. «Природа є екологічне спрямування, виховання різнобічної і гармонійної особистості, орієнтованої на відтворення екологічної культури суспільства, комплексний підхід, що передбачає розвиток чуттєвої сфери, засвоєння певного кола знань та оволодіння практичними вміннями» [8].

Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (2008) розкриває шляхи реалізації завдань екологічного виховання та освіти дітей дошкільного віку.

На сучасному етапі взаємозв'язок людини та навколишнього середовища розглядається не лише як природничо-історична та біологічна, але й філософська, політична, соціальна і педагогічна проблема. Для її розв'язання необхідна координація дій усіх суміжних ланок освіти і виховання підростаючого покоління, в тому числі дошкільного закладу і сім'ї, дошкільного і загальноосвітнього навчального закладу. У цьому аспекті найбільш дослідженими є умови, які забезпечують єдність дій усіх суміжних ланок освіти та виховання (сім'я – дитячий садок – школа) (Л.Венгер, Д.Ельконін, О.Запорожець, В.Котирло, Г.Леушина, Г.Люблинська,

М.Подд'яков, О.Проскура та ін.) [31].

Аналіз наукових досліджень показав, що більшість вчених (А.Волкова, Н.Горопаха, І.Зверев, Н.Кот, Н.Лисенко, В.Маршицька, С.Ніколаєва, З.Плохій, Н.Рижова, І.Суравєгіна, Н.Яришева) метою екологічного виховання визначають формування засад екологічної культури.

Складовими елементами екологічної культури виступають екологічні знання, пізнавальні, морально-естетичні почуття й переживання, обумовлені взаємодією з природою та екологічно доцільна поведінка (З.Плохій).

Великого значення у дослідженні особливостей природоохоронного виховання дітей дошкільного віку надавали вчені В.Грецова, Г.Земцова, М.Кондратьєва, З.Плохій, Н.Лисенко, Г.Марочко, Н.Кот та інші.

Так З.Плохій розглядає екологічне виховання дошкільників на матеріалі ознайомлення їх із тваринним світом [48], В.Грецова трактує надбання знань про природу як фактор позитивного до неї ставлення, В.Лисенко розроблені практичні рекомендації щодо екологічного виховання дошкільників [31], Н.Кот доведена необхідність спільної роботи дошкільного закладу і родини з екологічного виховання.

У результаті аналізу досліджень з екологічного виховання дітей дошкільного віку ми з'ясували, що в основному вони спрямовані на інтелектуальний розвиток дитини і меншою мірою торкаються її емоційно-моральної сфери, тоді як ефективність екологічного виховання завдячує тісному зв'язку інтелектуального та емоційного (О.Захлебний, І.Зверев). Крім того, суттєвим недоліком організації екологічного виховання є утилітарний підхід до ролі природи в житті людини, недооцінювання її естетичного значення, нечітке формування у дітей уявлень про взаємозв'язок її окремих компонентів (емоційного, інтелектуального, дієвого), а також про позитивний і негативний вплив людини на природу.

Основним змістом екологічного виховання дошкільників сучасні вчені вважають два аспекти: передачу екологічних знань та їх трансформацію особистістю у ставлення до природи, що виявляється в

діяльності. Результатом екологічного виховання Г.Пустовіт визначає екологічно виховану особистість. Питання екологічної вихованості у своїх дослідженнях торкалися також Г.Волошина, Л.Іщенко, Р.Науменко, С.Ніколаєва, Л.Різник, Р.Рославець, серед них Г.Волошина та Р.Рославець вважають, що рівень екологічної культури особистості можна розглядати як рівень її екологічної вихованості, тим самим ототожнюючи ці два поняття. Ми спираємось на дослідження Г.Пустовіта, який розглядає екологічну культуру складовою екологічної вихованості. Компонентами екологічної вихованості вчені визначають інтелектуальний (когнітивний), емоційно-ціннісний (афективний, аксеологічний) та діяльнісно-практичний (праксеологічний).

Базуючись на визначенні поняття «екологічна вихованість» учнів загальноосвітньої школи Г.Пустовітом, дослідженнях З.Плохій, що розглядає екологічну поведінку як визначальний компонент екологічної культури та В.Маршицької, що виділила емоційно-ціннісне ставлення до природи як складову екологічної культури особистості та показник екологічної вихованості старших дошкільників, ми розуміємо під екологічною вихованістю дітей дошкільного віку інтегральну характеристику особистості, компонентами якої виступають екологічні уявлення, емоційно-ціннісне ставлення до природи, поведінка та діяльність в природі.

Психологічними (Б.Ананьєв, Л.Венгер, П.Гальперін, Д.Ельконін, О.Запорожець, М.Поддьяков) та педагогічними (Т.Ковальчук, С.Ніколаєва, З.Плохій, П.Саморукова, О.Терентьєва, І.Хайдурова) дослідженнями доведена здатність дитини дошкільного віку усвідомлювати екологічні уявлення. Над розробкою змісту та структури екологічних уявлень для дошкільників працювали Є.Водовозова, А.Герд, В.Грецова, К.Ушинський, Н.Горопаха, Н.Лисенко та ін. Найбільш ґрунтовні, на нашу думку, моделі систем екологічних уявлень розроблені сучасними дослідниками С.Ніколаєвою, З.Плохій та Н.Рижовою.

На сьогодні в екологічному вихованні дітей, як ніколи раніше, виникла

необхідність зміни етичних парадигм. Дитина може добре засвоїти і навіть усвідомити, що так робити недобре, але це ще зовсім не означає, що вона не чинитиме зла. Розуміти завжди легше, ніж діяти. Отже, у мотиваційно-психологічному вихованні необхідно наголосити на любові до світу, до людей, до краси природи, акцентувати увагу на правді й доброті, самоцінності людського та будь-якого іншого життя, а не лише на проблемах руйнування довкілля.

Необхідними передумовами нової системи освіти, крім екологічних, природних, є соціальні, економічні, культурні, психологічні та психофізіологічні передумови.

Соціальні передумови – це виховання людини, здатної жити в соціальних умовах, які постійно змінюються, здатної адекватно сприймати навколишній світ як цілісний комплекс, де стверджуються загальнолюдські цінності. Виникнення нового типу виробничих відносин і нової групи виробництва складають економічні передумови.

Важливість екологічної системи освіти – це культурні передумови. Психологічні передумови полягають у формуванні цілісної людської свідомості й багатовимірності мислення. Психофізіологічними передумовами нової системи екологічної освіти є необхідність розвитку сприйняття й переробки інформації.

У підґрунтя екологічної освіти необхідно закласти життєву потребу дотримуватися законів природи, розуміти й беззаперечно сприймати вимоги та обмеження, які визначаються ними в усіх сферах життєдіяльності людини, метою якої є здоровий спосіб життя, що потребує вироблення морально-етичних принципів [17].

До морально-етичних принципів екологічної освіти слід віднести принципи гармонії, любові, золоті середини, оптимізму.

Принцип гармонії має проявлятися на всіх рівнях буття: духу, душі, тіла. Екологічна освіта має відповідати цьому принципам. Мається на увазі, що вихователь і вчитель більше, ніж батьки, є взірцем для наслідування. А

наслідування – прямий шлях до підсвідомості, де закладаються вроджені задатки особистості.

Вихователеві слід постійно пам'ятати, що впливати на інших можна лише через себе. Розкриваючи дошкільнятам світ природи, знайомлячи їх із потребами довкілля, педагог може відкрити й зміцнити в кожній дитині такі високі моральні якості, як правдивість, доброту, любов, терпіння, милосердя, ініціативу, мужність, турботу, чуйність.

Найважливіше завдання вихователя – навчити дитину любити життя, природу, людей, себе, активно пізнавати світ, у який вона прийшла.

Принцип оптимізму в екологічній освіті виявляється через пріоритет позитивних ідей, фактів і дій у процесі розв'язання проблем довкілля, а також через усвідомлення кожною особистістю необхідності збереження природного середовища й своєї реальної активної участі в ньому.

В екологічній освіті будь-які крайнощі у виборі ідеології, у змісті та стратегії навчання можуть зашкодити. Саме тут має місце принцип золотієї середини, який допомагає розвивати дитину духовно, морально й інтелектуально, не принижуючи її індивідуальності.

Сучасна екологічна освіта зазнала істотних якісних змін: вже є розуміння того, що недосить володіти певним обсягом екологічних знань.

Усі освітні види діяльності в дошкільньому закладі мають бути екологічно-зорієнтовані й спрямовані на розвиток інтелектуальної та духовної сфери особистості. Саме це дає змогу підготувати дітей до системного, наукового сприйняття світу та наявних у ньому екологічних проблем, а також до потреби його пізнання й активних природоохоронних дій.

Виходячи з цього, можна визначити екологічну освіту як систему послідовного безперервного формування екологічної культури дитини. Це здійснюється через соціалізацію особистості у процесі навчання, виховання, самоосвіти, набуття життєвого досвіду. Виховання в дитини поваги та любові до себе самої, до людей, до світу природи розпочинається з родини та

дошкільного закладу. Саме з дошкільного віку слід залучати до спільної з дорослими екологічно доцільної діяльності. У дітей починає пробуджуватись інтерес і любов до природи, до пізнання її через різні об'єкти та явища. Завдяки розвиткові емоційно-чуттєвої сфери конкретні об'єкти з природного оточення мають стати для дитини суб'єктами спілкування. Поступово у неї формується цілісний, емоційно-позитивний ідеальний образ довкілля як основи духовного зв'язку зі світом природи.

Не менш важливим значенням в екологічній освіті дошкільнят є формування мотиваційних основ екологічної свідомості, яка є головним змістом екологічної освіти. Екологічні знання мають стати засобами, які входять у практичну діяльність і відповідно її мотивують.

В екологічному вихованні дітей дошкільного віку важливу роль відіграє формування культури почуттів. Завдяки емоційному відчуттю довкілля дитина може природно сприймати явища та об'єкти, виявляти свої почуття. Дитина повинна прагнути передавати свої почуття від спілкування з природним оточенням засобами мистецтва, художнього слова. У цьому допомагають комплексні заняття щодо ознайомлення з природою (розвиток мовленнєвого спілкування та природа, зображувальна діяльність та природа). Тоді основою знань про морально-етичні норми та правила є становлення формування екологічної культури, що робить їх основним регулятором поведінки дитини. Лише система внутрішніх відносин стає основою особистості і виникає лише у світі культури. Екологічне виховання – це екологія особистості, свідомості, душі, культури.

В екологічній освіті важливо розкрити значення природи як частини культури, як універсальної цінності, оскільки допомагає виявляти ціннісне ставлення до власної домівки, до планети Земля взагалі і до найближчого довкілля, зокрема до явищ духовної культури – казок, пісень, народних ігор, звичаїв, народних природознавчих традицій. З метою вдосконалення екологічного виховання як дошкільнят, так і молодших школярів слід брати до уваги виховний досвід української нації, пов'язаний з природою, звичаї нашого

народу, норми поведінки у природі, що склалися історично й передавалися з покоління до покоління засобами народного календаря, усної народної творчості, через обряди, свята тощо.

Таким чином, основними завданнями екологічної освіти дошкільнят мають стати: розвиток естетичного відчуття світу природи; суб'єктивізація стосунків з ними; засвоєння елементів екологічної культури (історія, державність, народна медицина свого краю); розвиток уявлень про взаємозв'язки у природі; формування постійної потреби у зміцненні й збереженні власного здоров'я та здоров'я інших людей; засвоєння перлин народної мудрості про дбайливе ставлення до природного оточення; виховання справжньої любові до природи, бажання піклуватися про рослини і тварини, різко негативне ставлення до їх знищення; стимулювання допитливості і зацікавлення у пізнанні природи; формування навичок культурної поведінки у довкіллі [28].

Екологічна освіта та виховання наймолодших громадян України мають започаткувати безперервну екологічну освіту соціально-екологічного змісту, що полягає у навчанні дитини принципів життя в новому столітті в новій цивілізації.

Безперервна екологічна освіта і виховання дітей забезпечить гарантоване збереження генетичного фонду нації та оздоровлення дітей у сучасних екологічних обставинах.

Дитина дошкільного віку активно пізнає всі сфери людського життя, а особливо цікавиться природним середовищем. Її допитливість охоплює все: від способу життя найдрібнішої комахи до влаштування Всесвіту. Завдання педагогів – не лише пояснити дитині, чому небо блакитне, а трава зелена. Потрібно також навчити її цінувати й оберігати природні ресурси, усвідомлювати наслідки своєї діяльності для довкілля.

Значення безпосереднього впливу природи на культивування особистості дитини підкреслювали класики педагогічної науки Я.А.Коменський, Ж.-Ж.Руссо, Г.Сковорода, Й.Г.Песталоцці, А.Дістервег, К.Ушинський, Р.Штайнер,

В.Сухомлинський та ін., у працях яких розкривається необхідність формування не тільки пізнавального, природоохоронного, а й естетичного аспекту у відношеннях до природи.

Перед вступом до школи дитина має оволодіти природничо-екологічною компетенцією:

- бути обізнаною з природним середовищем планети Земля та Всесвітом як цілісним організмом, у якому взаємодіють повітря, вода, ґрунт, рослини, тварини, люди, Сонце, Місяць тощо

- усвідомлювати їх значення для діяльності людини, для себе
- сприймати природу як цінність
- виокремлювати позитивний і негативний вплив людської діяльності на стан природи

- довільно регулювати власну поведінку в природі

- усвідомлювати себе частиною великого світу природи

- знати про залежність власного здоров'я, настрою, активності від стану природи, її розмаїття й краси

- виявляти інтерес, бажання та посильні вміння щодо природоохоронних дій

- знати про необхідність дотримання людиною правил доцільного природокористування, чистоти природного довкілля, заощадливого використання природних багатств, використання води, електричної та теплової енергії в побуті

- докладати домірних зусиль для збереження, догляду та захисту природного довкілля.

Одним із основних чинників формування екологічної культури молодших школярів є мистецтво. Його вплив на естетичний розвиток дітей різного віку представлений у працях Н.Анищенко, Г.Апресяна, С.Жупаніна, М.Крета, А.Мелік-Пашаєва, Б.Неменського, Л.Печко, І.Смольянінова, Г.Шевченко та ін. Систематичне звернення до творів мистецтва в навчально-виховному процесі початкової школи розвиває емоційно-почуттєву сферу дітей, витонченість

їхнього спостереження, здатність до милування красою, виразністю природних форм. Як наслідок емоційно-естетичного пробудження дитини є її прагнення оберігати природну красу, примножувати й закарбовувати її в різних видах творчої діяльності.

Об'єктивним джерелом відчуття краси в природі завжди виступає безпосереднє сприйняття дитиною гармонійного взаємозв'язку природних явищ або їх художнього образу. Саме мистецтво дає можливість сформувати у дітей морально-естетичне ставлення до природи, образ природи й світу, розвивати емоційну пам'ять, благородство думки та вчинку школярів. Мистецтво як «магічний кристал» через накопичення естетичного досвіду сприйняття художніх образів природи пробуджує у школярів почуття захопленості, піднесеності, натхнення, які зберігаються в них при спілкуванні з реальними природними об'єктами.

Вивчення теоретичних аспектів проблеми екологічної культури підтверджує необхідність створення системи роботи з формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва, основу якої складають представлені в дослідженні положення філософії, екології, психології, педагогіки про сутність і формування екологічної культури; про фізіологічні та психічні особливості молодших школярів; про значення самоорганізації в процесі екологічного та естетичного розвитку людини.

Аналіз педагогічних джерел показав, що вченими досліджено формування ставлення дітей дошкільного віку до природи (В.Грецова – бережливого, М.Ібраїмова, Г.Марочко – дбайливого, І.Комарова – свідомого, М.Роганова – ціннісного, З.Плохій – бережливого, дбайливого, ціннісного та емоційно-ціннісного, В.Маршицька – емоційно-ціннісного). Ми в своєму дослідженні базувалися на працях З.Плохій та В.Маршицької стосовно виховання емоційно-ціннісного ставлення дітей до природи.

Враховуючи положення дослідників про необхідність забезпечення

єдності впливу на інтелектуальну, емоційну, діяльнісну сфери особистості дитини дошкільного віку в процесі екологічного виховання, вважаємо за доцільне використання дитячої природознавчої літератури, яка, з одного боку, сприяє розвитку в дітей уміння бачити красу природи, вихованню почуття любові та позитивного емоційного ставлення до неї; з іншого – збагачує їхні уявлення, розкриває закономірності природних явищ. Особливе значення серед літературних творів про природу має авторська казка природознавчого змісту, в основі якої лежать наукові факти.

Виходячи з аналізу психолого-педагогічних досліджень можна стверджувати, що казка розглядається як засіб багатовекторного впливу на особистість дитини: у процесі розумового виховання (Р.Жуковська, С.Литвиненко, О.Соловйова, О.Усова, Л.Фесюкова); естетичного та морального (С.Бакуліна, В.Пабат); мовленнєвого розвитку (С.Алієва, Л.Бірюк, А.Богущ, Н.Гавриш, Н.Карпинська, Т.Котик, Н.Насруллаєва, Ю.Руденко, Л.Таллер, Л.Фесенко, Є.Фльорина, А.Шибицька); у логопедичній практиці (Г.Бистрова, Т.Сергеева, Е.Сизова, Т.Шуйська); як засіб фізичного розвитку та оздоровлення дитини (К.Крутій, Н.Маковецька); творчого розвитку (М.Туров); розвитку та корекції психічної сфери (В.Андросова, Н.Виноградова, Л.Гурович, О.Запорожець, Т.Зинкевич-Євстигнеєва, Г.Леушина, Д.Соколов, О.Соловйова, Н.Циванюк) тощо.

Окремі аспекти використання казок у процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку вивчалися Г.Беленькою, Н.Горопахою, Н.Лисенко, З.Плохій, Н.Рижовою й іншими педагогами. О.Аматьєва, В.Андросова, Е.Берн, Н.Виноградова, Е.Гарднер, Л.Гурович, О.Запорожець, Т.Зінкевич-Євстигнеєва, Г.Леушина, О.Петрова, Д.Соколов, О.Соловйова, Л.Стрелкова, Л.Фесюкова, Е.Фромм, Н.Циванюк та ін. вважають, що фантастичний казковий світ, сповнений чудес, таємниць і чарівності, завжди приваблює дітей, вони з радістю поринають у світ уяви, активно діють у ньому.

У нашому дослідженні казка розглядалася як засіб екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку, що за рахунок образності та

впливу на почуття дитини забезпечує міцність засвоєння екологічних уявлень, спонукає до екологічно доцільної поведінки та діяльності. Підґрунтям використання казки як засобу екологічного виховання слугувало положення про здатність дітей старшого дошкільного віку відрізнити фантастичні елементи казок від реальності (Б.Беттельхейм, О.Запорожець, М.Максимов, Л.Обухов та інші).

У процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку доцільно використовувати авторські пізнавальні казки про природу, що мають наукову основу – реальну пізнавальну інформацію про живі організми, їхні потреби, зв'язки між собою і з середовищем існування, про цілісність природи і вплив діяльності людини на неї. Вирішенню завдань екологічного виховання дошкільників максимально сприяють казки Г.Барвінок, В.Біанкі, Г.Беленької, Б.Грінченка, Ю.Дмитрієва, Н.Забіли, О.Іваненко, О.Лопатіної, С.Могилевської, А.М'ястківського, Н.Павлової, З.Плохій, М.Пономаренко, Н.Рижової, І.Сенченко, М.Сладкова, М.Скребцової, Ю.Старостенко, В.Сутєєва, В.Сухомлинського, О.Толстого, О.Трофимова, Лесі Українки, К.Ушинського, Д.Чередниченко, Ю.Ярмиша й інших.

Для успішної реалізації запропонованої методики роботи з казкою природознавчого змісту необхідно дотримання низки педагогічних умов, серед яких: використання казки у процесі спілкування з дітьми в різних видах діяльності в контексті вирішення завдань екологічного виховання; використання наочності у процесі роботи з казкою; використання казок у певній системі та послідовності відповідно до етапів роботи; дотримання єдності позицій педагогів і батьків стосовно використання казок у процесі екологічного виховання дітей.

Використання казки в екологічному вихованні дітей старшого дошкільного віку обґрунтовані необхідністю забезпечення емоційного фону сприйняття природи; подання пізнавальної інформації в цікавій формі, її поступового ускладнення та трансформації дітьми в різні види діяльності; підкріплення наочністю сили впливу казкових образів на дитину; єдності

позицій педагогів дошкільного навчального закладу та сім'ї в питаннях екологічного виховання.

Вагомість використання казки природознавчого змісту в процесі екологічного виховання дітей дошкільного віку обумовлена тим, що вона має наукову основу, яка дозволяє формувати реалістичні уявлення про окремі об'єкти та явища природи, потреби живих організмів, зв'язки та залежності у природі в багатоступеневій ієрархічній послідовності та єдності; забезпечує цілісність раціонального та емоційного у пізнанні; відповідає характеру мислення та інтересам дитини.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДИКИ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Methodика й організація проведення дослідження

Дослідження проводилося у місті Запоріжжя. В експериментальному дослідженні взяли участь 76 дітей старшого дошкільного віку: 37 дітей експериментальної групи (ЕГ), що виховуються у дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) № 66 «Зміна» Запорізької міської ради Запорізької області та 39 дітей контрольної групи (КГ), що виховуються у дошкільному навчальному закладі (ясла-садок) №219 «Сонячний зайчик» Запорізької міської ради, Запорізької області.

Експериментальне дослідження містило констатувальний, формувальний та контрольний етапи.

Констатувальний етап експерименту мав за мету:

- 1) виявити рівень екологічної вихованості дітей старшого дошкільного віку;
- 2) визначити місце використання казки природознавчого змісту в системі роботи з екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Для вирішення поставлених завдань було обрано комплекс методів дослідження: бесіди з дітьми, спостереження за їх поведінкою в природі у повсякденному житті та спеціально створених педагогічних ситуаціях, аналіз результатів діяльності дітей, документації вихователів, анкетування.

Для визначення рівня екологічної вихованості дітей старшого дошкільного віку нами було обрані наступні критерії та показники: якість екологічних уявлень (обсяг, системність, реалістичність, усвідомленість), тип ставлення до природи (емоції та мотиви), характер діяльності та поведінки

дитини у природі (уміння і навички догляду за об'єктами природи, вчинки).

На основі виділених критеріїв та їх показників було встановлено такі рівні екологічної вихованості: високий, середній, низький.

Високий рівень характеризувався достатнім обсягом уявлень дітей про об'єкти та явища природи (в межах програми навчання та виховання дітей в дошкільному закладі та вище), відповідністю уявлень реальній дійсності, розумінням екологічних зв'язків та залежностей між об'єктами природи, об'єктами природи та умовами існування, між природою та людиною, здатністю обґрунтувати їх за допомогою мовлення; тип ставлення до природи – позитивне емоційно-ціннісне; у дітей сформовані уміння та навички догляду за об'єктами природи, які вони самостійно застосовують.

Середній рівень характеризувався обсягом уявлень дітей в межах програми, частковою відповідністю уявлень реальній дійсності, здатністю диференціювати живі й неживі істоти, частково визначати окремі потреби живих організмів, називати деякі умови, необхідні для їхнього життя, відсутністю розуміння цілісності природи, залежності життя і здоров'я людини від чинників природного середовища, утрудненнями з аргументацією суджень; тип ставлення до природи – змішане; у дітей в основному сформовані уміння та навички догляду за об'єктами природи, які застосовуються епізодично.

Низький рівень характеризувався недостатнім обсягом уявлень дітей про об'єкти та явища природи, частковою відповідністю уявлень реальній дійсності, недостатнім усвідомленням залежності живого організму від чинників середовища, нерозумінням екологічних зв'язків, цілісності природи, відсутністю аргументації суджень; тип ставлення до природи – споживацьке чи змішане; уміння та навички догляду за об'єктами природи в основному не сформовані, не застосовуються.

Мета формувального експерименту полягала в розробці й апробації методики та доборі системи авторських казок природознавчого змісту, що можуть бути використані в процесі екологічного виховання. Мета дослідження конкретизувалась через вирішення наступних завдань: формування у дітей

початкових екологічних уявлень про живі організми та їхні потреби, про зв'язки й залежності у природі, про цілісність природи й діяльність людини в ній; виховання позитивного емоційно-ціннісного ставлення до природи; створення методичного забезпечення з використання казок природознавчого змісту як одного з ефективних засобів екологічного виховання дошкільників.

Завершальним етапом дослідження було проведення контрольного експерименту. Його мета – перевірка гіпотези та ефективності розробленої методики використання казки в процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку. Для досягнення визначеної мети, було обрано комплекс адекватних віку дітей методів дослідження, аналогічних проведеним у констатувальному експерименті, але в дещо зміненому вигляді.

2.2. Результати експериментального дослідження методики екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що діти старшого дошкільного віку мають різний рівень екологічної вихованості.

У результаті дослідження було з'ясовано, що високий рівень екологічної вихованості показали 8% дітей ЕГ та 9% дітей КГ, середній – 75% дітей ЕГ та 75% дітей КГ, низький – 17% дітей ЕГ та 16% дітей КГ.

Було констатовано, що педагоги ДНЗ усвідомлюють необхідність екологічного виховання дошкільників, мають певний обсяг знань з екології, здебільшого виявляють інтерес і зацікавленість у підвищенні рівня власних знань про природу. Робота з екологічного виховання планується, в цьому напрямі використовуються традиційні форми роботи й методи впливу на дітей. Однак, як показав аналіз документації (планів навчально-виховної роботи), казка природознавчого змісту як засіб екологічного виховання дошкільників використовується вкрай рідко, а основним методом роботи з казкою є читання з наступною бесідою.

В ході констатувального етапу експерименту було з'ясовано, що більшість батьків не усвідомлюють необхідності проведення роботи з екологічного виховання в сім'ї, вважаючи це компетенцією дошкільного навчального закладу; не завжди уважно ставляться до вибору творів про природу для читання дітям. Порівняно невеликий відсоток батьків зацікавлені участю в заходах екологічної спрямованості, що проводяться у ДНЗ, і не заперечували можливості розширити свої знання у даному напрямі.

Результати констатувального експерименту дали змогу зробити висновок про недостатню екологічну вихованість дітей старшого дошкільного віку, необхідність оптимізації процесу екологічного виховання за рахунок комплексного впливу на когнітивну, почуттєву та діяльнісну сферу особистості. Одним з таких засобів є авторська казка природознавчого змісту.

Враховуючи дані констатувального експерименту, було розроблено педагогічні умови та методику використання казок природознавчого змісту в процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

На початку формувального експерименту було забезпечено дотримання педагогічних умов використання казок:

1. Використання казки у процесі спілкування з дітьми в різних видах діяльності в контексті вирішення завдань екологічного виховання.
2. Використання наочності у процесі роботи з казкою (спостереження за об'єктами та явищами природи, розглядання ілюстрацій тощо).
3. Застосування казок у системі: на початковому етапі – використання коротких казок, уривків з казок про живі об'єкти, явища природи з метою забезпечення позитивного емоційного відгуку на сприймання даного об'єкту; надалі – використання коротких казок про живі організми, неживі об'єкти природи, явища природи з метою закріплення та розширення знань дітей про даний об'єкт чи явище, розвитку пізнавального інтересу до нього; застосування казок, у яких розглядаються потреби живого організму та прослідковуються зв'язки окремого об'єкта з іншими; застосування казок, у яких прослідковуються зв'язки й залежності у природі в багатоступеневій

ієрархічній послідовності та єдності; творча трансформація змісту знайомих казок та інтеграція їх у різні види діяльності (під керівництвом вихователя); творча самостійна трансформація змісту знайомих казок дітьми.

4. Єдність позицій педагогів і батьків стосовно використання казок у процесі екологічного виховання дітей.

Методика використання казок у процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку реалізовувалась у трьох напрямках (робота з дітьми, з педагогами дошкільних закладів, з батьками), серед яких провідним виступала робота з дітьми, що складалась з трьох етапів:

1) закріплення знань дітей про об'єкти та явища природи, формування позитивного емоційного ставлення до неї засобами казки природознавчого змісту;

2) формування уявлень про зв'язки й залежності у природі, розвиток емоційно-ціннісного ставлення за допомогою казки;

3) формування уявлення про цілісність природних систем і людину як частину природи, розвиток позитивного емоційно-ціннісного ставлення засобами казки природознавчого змісту, мотивація екологічно доцільної поведінки та діяльності.

Для реалізації розробленої системи роботи з казками, було здійснено їх добірку у відповідності до визначеної мети. Тексти підібраних казок було проаналізовано, виділено їх наукову основу та оформлено в збірку «Чарівний промінь». Казки подано таким чином, щоб забезпечити поетапність збагачення знань дітей: від уявлень про окремі об'єкти та явища природи до розуміння її цілісності.

Провідною формою роботи в ході формувального етапу експерименту було повсякденне спілкування вихователя з дітьми з використанням матеріалу казки. Застосовувалися такі методи роботи з казками, як читання казок, розповідь, бесіди за змістом казок; «образи перетворень», малювання, ліплення, ручна праця за змістом казок; дидактичні ігри за сюжетами казок; ігри-психогімнастики, театралізовані ігри за сюжетами казок; використання казки як

відповідь на запитання дитини. Також застосовувалися творчі методи роботи з текстами казок (перенесення героїв знайомих казок у нові обставини, зміна ситуацій у знайомих казках, створення нових сюжетів казок). Велику увагу було приділено нетрадиційним методам роботи з казками, які були запропоновані Д.Родарі і Н.Рижовою – різні варіанти створення казок природознавчого змісту (сторітелінгу): «біном фантазії»; «перевернення» казки; «вінегрет» («салат») з казок; продовження казки, розпочатої вихователем; придумування нового закінчення казки; казка в заданому напрямі; казки «навпаки»; гра-казка тощо.

Аналіз результатів контрольного експерименту показав наступну динаміку зміни рівнів екологічної вихованості дітей (рисунки 2.1. та 2.2.).

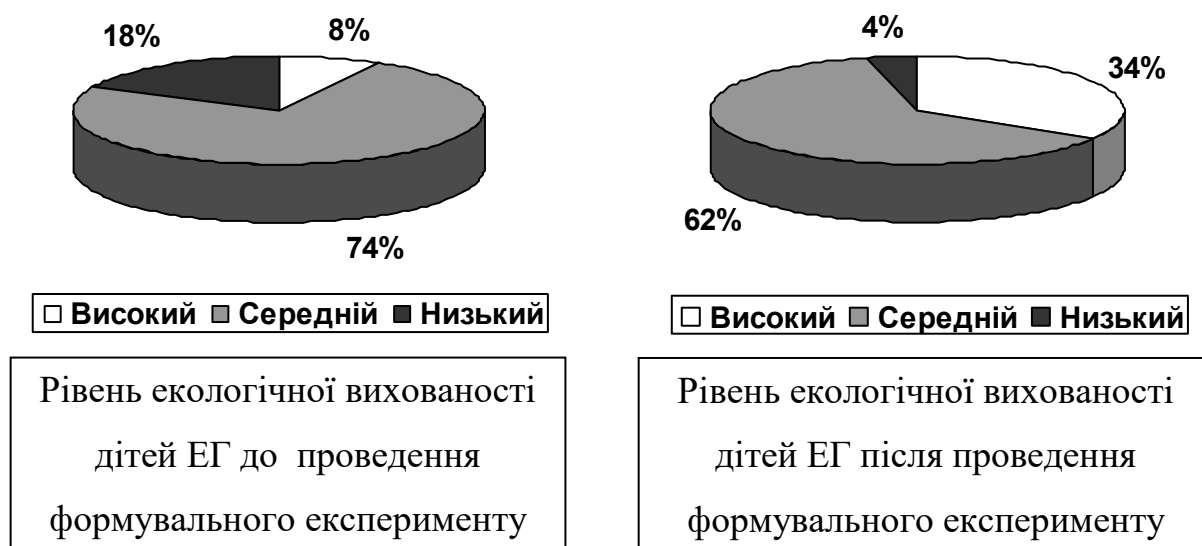

Рисунок 2.1. Рівень екологічної вихованості дітей експериментальної групи до та після проведення формувального експерименту

Виходячи з даних, що відображено на рисунку 2.1., можна констатувати, що в експериментальній групі дітей із високим рівнем екологічної вихованості після проведення формувального експерименту стало 34% (до проведення було лише 8%); із середнім рівнем в експериментальній групі стало 62% (було 74%); дітей із низьким рівнем екологічної вихованості в експериментальній групі після проведення формувального експерименту стало 4% (до проведення було

лише 14%).

Отже, аналіз результатів контрольного експерименту дає нам підстави стверджувати, що в експериментальній групі значно збільшилась кількість дітей із високим рівнем, відповідно зменшилось число дітей із низьким.

Рисунок 2.2. Рівень екологічної вихованості дітей контрольної групи до та після проведення формувального експерименту

З рисунка 2.2. видно, що в контрольній групі кількість дітей із високим рівнем екологічної вихованості збільшилася після проведення формувального експерименту лише на 6% (до проведення формувального експерименту було 9% після проведення формувального експерименту стало 15%); із середнім рівнем у контрольній групі було 75% стало 72%; дітей із низьким рівнем екологічної вихованості у контрольній групі зменшилося лише на 3% (було 16% стало 13%).

Таким чином, можна стверджувати, що у дітей контрольної групи простежується незначне підвищення рівня екологічної вихованості.

Аналіз результатів анкетування вихователів довів, що проведена у процесі формувального експерименту робота з педагогами ДНЗ вплинула на підвищення рівня їхньої підготовки до роботи з екологічного виховання дітей. Аналіз документації педагогів дошкільних закладів у ході контрольного етапу експерименту засвідчив, що розширилося коло казок природознавчого змісту,

які використовувались вихователями, різноманітнішими стали методи роботи з казкою, зріс інтерес педагогів до екологічного виховання дошкільників засобами авторської казки про природу. Отже, застосування казок природознавчого змісту у контексті вирішення питань екологічного виховання дошкільників дало свої позитивні результати.

Результати анкетування батьків довели, що зросла активність їх взаємодії з педагогами ДНЗ у вирішенні питань екологічного виховання, вдома здійснюється усвідомлена робота з дітьми експериментальної групи у цьому напрямі. Більшість батьків обирають для читання дітям природознавчу літературу, зокрема казки, проводять бесіди за змістом прочитаного, залучають дітей до світу природи.

Для обробки експериментальних даних використовувались відповідні статистичні методи (багатофункціональний критерій Фішера та χ^2 критерій Пірсона). Встановлено статистично достовірні відмінності ($p < 0,001$) відносно рівнів екологічної вихованості дітей контрольної й експериментальної груп до і після проведення формувального експерименту.

Таким чином, гіпотеза дослідження про те, що екологічне виховання дошкільників відбуватиметься більш ефективно за умови застосування у цьому процесі казок природознавчого змісту, що можуть бути використані як засіб формування уявлень дітей про зв'язки й залежності у природі, забезпечать позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи та спонукатимуть до екологічно доцільної поведінки та діяльності підтвердилася.

ВИСНОВКИ

Загалом результати дослідження підтвердили гіпотезу та дозволили зробити наступні висновки:

1. Вихід сучасного суспільства з екологічної кризи можливий за умови формування, починаючи з дошкільного віку, основ екологічної свідомості, що вважається головною складовою екологічної культури й регулятором діяльності людини у природі. Екологічне виховання має на меті формування засад екологічної культури. Зміст екологічного виховання полягає у передачі дітям екологічних уявлень та трансформацію їх у ставлення особистості до природи. Результатом екологічного виховання має стати екологічно вихована особистість. Компонентами екологічної вихованості дітей дошкільного віку є екологічні уявлення, емоційно-ціннісне ставлення до природи, поведінка та діяльність в природі. Теоретико-методичними засадами екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку є вчення про єдність почуттєвого та раціонального у пізнанні, необхідність формування свідомості екоцентричного типу у людини сучасності, положення про домінуючу роль екологічних уявлень у формуванні ставлення дитини дошкільного віку до природи, діяльності та поведінки в ній.

2. Обґрунтовано роль і місце казки природознавчого змісту як засобу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку. Казка, в основі якої лежать наукові факти, є дієвим засобом впливу на інтелектуальну та почуттєву сферу дитини, що здатний забезпечити ефективне формування емоційно забарвлених екологічних уявлень, позитивного емоційно-ціннісного ставлення та мотивувати екологічно доцільну поведінку та діяльність у природі.

3. У перебігу констатувального експерименту за допомогою таких методів дослідження, як спостереження за діяльністю дітей, виконання дітьми завдань, бесіди, анкетування, аналіз документації вихователів, виявлено три рівні екологічної вихованості дітей – високий, середній і низький. Критеріями

та показниками виступили якість екологічних уявлень (обсяг, системність, реалістичність, усвідомленість), тип ставлення до природи (емоції та мотиви), характер діяльності та поведінки дитини у природі (уміння і навички догляду за об'єктами природи, вчинки).

4. Для успішної реалізації запропонованої методики роботи з казкою природознавчого змісту необхідно дотримання низки педагогічних умов, серед яких: використання казки у процесі спілкування з дітьми в різних видах діяльності в контексті вирішення завдань екологічного виховання; використання наочності у процесі роботи з казкою; використання казок у певній системі та послідовності відповідно до етапів роботи; дотримання єдності позицій педагогів і батьків стосовно використання казок у процесі екологічного виховання дітей. Суть методики використання казок у процесі екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку полягала в тому, що у дітей послідовно закріплювалися та розширювалися уявлення про окремі об'єкти та явища природи, формувалися уявлення про зв'язки та залежності у світі природи, цілісність природи, розвивалося позитивне емоційно-ціннісне ставлення до природи. Провідною формою роботи виступило повсякденне спілкування вихователя з дітьми з використанням матеріалу казки, найбільш цікавими методами роботи були творчі та нетрадиційні («біном фантазії»; «перевернення» казки; «вінегрет» з казок; продовження дитиною казки, розпочатої вихователем; придумування нового закінчення казки; казка в заданому напрямі; казки «навпаки»; гра-казка тощо).

5. З метою створення методичного забезпечення процесу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами казки були дібрані у збірку «Чарівний промінь» казки природознавчого змісту та виділена їх наукова основа. Збірка здійснена у відповідності до вимог діючих програм виховання та розвитку дітей дошкільного віку, забезпечує можливість подання інформації послідовно: від ознайомлення з окремими об'єктами та явищами природи до формування уявлень про цілісність природи, сприяє розвитку позитивного емоційно-ціннісного ставлення до неї, мотивує екологічно

доцільну поведінку та діяльність.

б. Аналіз результатів контрольного експерименту показав, що після проведення роботи з екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку засобами казки природознавчого змісту дітей з високим рівнем екологічної вихованості в ЕГ стало 34%, у КГ – 15%; із середнім рівнем в ЕГ – 62%, у КГ – 72%; із низьким рівнем в ЕГ – 4%, у КГ – 13%. Казка, в основі якої лежать конкретні наукові факти, а форма подання інформації є образною, за рахунок емоційно-насиченого характеру забезпечує ефективність засвоєння дітьми старшого дошкільного віку екологічних уявлень про живі організми, їхні взаємозв'язки один з одним та із середовищем існування, взаємозв'язок людини та природи; формування позитивного емоційно-ціннісного ставлення, екологічно доцільної поведінки та діяльності у природі. Отже, дослідно-експериментальним шляхом було доведено ефективність використання казки як засобу екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого вивчення потребують можливості використання казок про природу на більш ранніх етапах розвитку дитини дошкільного віку (середній дошкільний вік), а також розширення спектру методів, які варто використовувати в роботі з казкою, вивчення специфіки їх використання, виходячи з індивідуальних особливостей дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. / сост. Г. М. Прохоров. Москва : Педагогика. 1985. 175 с.
2. Антология педагогической мысли УССР / ред. М. В. Фоменко. Москва : Педагогика, 1988. 640 с.
3. Арцишевський А. В. Основи археології. Київ : Радянська школа. 1955. 276 с.
4. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко. Київ : Світич, 2008. 430 с.
5. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні. Київ , 1998. 47 с.
6. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
7. Білявський Г, Падун М, Фурдуй Р. Основи загальної екології. Київ : Либідь, 1993. 291 с.
8. Виховання дошкільника в праці / авт. кол. за ред. З. Н. Борисової. Київ : [б.в.], 1997. 112 с.
9. Воробель М. М. Природа ж засіб емоційно-естетичного розвитку дошкільників (на прикладі німецького досвіду). *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки.* 2012. № 107. С. 18-25.
10. Гагарин А. В. Экологическая компетентность личности: психолого-акмеологическое исследование. Москва : Изд.-во РУДН, 2011. 160 с.
11. Глазачев С. Н. Сохраним и приумножим ценности экологической культуры мира. *Эпос-информ.* 1998. № 6. С. 8-19.
12. Гончаренко Г. Є., Совгіра С. В., Половка С. Г. Екологічні проблеми: шляхи та перспективи їх вирішення в Уманському регіоні. *Екологія довкілля та безпека життєдіяльності.* 2002. № 3. С. 73-77.
13. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття. Київ, 1994. 61 с.

14. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 480 с.
15. Дробноход М. І. Концептуальні основи формування екологічного мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою : монографія. Київ : МАУП, 2000. 76 с.
16. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
17. Єфіменко Н. П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Харків, 2000. 18 с.
18. Захлебный А. Н. На экологической тропе (опыт экологического воспитания). Москва : Знание, 1986. 145 с.
19. Захлебный А. Н. Школа и охрана природы. Москва : Знание, 1986. 181 с.
20. Захлебный А. Н., Суравегина И. Т. Научно технический прогресс и экологическое образование. *Советская педагогика*. 1985. № 12. С. 9-14.
21. Зверев И. Д. Охрана природы и образование. Образование в современном мире. Москва : Просвещение, 1986. 217 с.
22. Зязюн І. А. Учитель у контексті державної національної програми освіти. *Психолого-педагогічні новини*. 1994. № 1. С. 4-5.
23. Коберник О. М. Еволюція мети виховання в незалежній Україні. *Інноватика у вихованні*. 2015. Вип. 2. С. 15-26.
24. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. № 13. С. 3-12.
25. Концепція дошкільного виховання в Україні (проект). Київ : Освіта, 1993. 6 с.
26. Концепція екологічної освіти України. *Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України*. 2002. № 7. С. 3-23.
27. Кравченко С. М., Костицький М. В. Екологічна етика і психологія людини. Львів : Світ, 1992. 240 с.
28. Курняк Л. Д. Екологічна культура: поняття і реальність. *Вища освіта*

- України*. 2006. № 3. С. 32-37.
29. Лебідь С. Г. Формування екологічної культури учнів 7-11 класів у процесі вивчення курсу екології : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2001. 256 с.
30. Ли Цзихуа. Творче використання спадщини В.О. Сухомлинського в КНР ; автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Київ, 2005. 19 с.
31. Лисенко Н. В. Екологічне виховання дітей дошкільного віку : навчальний посібник. Львів : Світ, 1994. 144 с.
32. Лисенко Н. В. Теорія і практика екологічної освіти: дошкільник- педагог : навчально-методичний посібник для ВНЗ. Київ : Слово, 2009. 163 с.
33. Матузова І. Г. Екологічне виховання особистості старшокласника в умовах профільного навчання : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Донецьк, 2013. 336 с.
34. Медведев В. И. Экологическое сознание : учебное пособие. Москва : Логос, 2001. 384 с.
35. Морозова Л. Виховання екологічної культури особистості. *Вища освіта України*. 2001. № 2. С. 88-92.
36. Науменко Р. А. Екологічне виховання учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1994. 202 с.
37. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 769 с.
38. Новий тлумачний словник української мови : в 4-х т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : АКОНІТ. Т. 1. 927 с.
39. Онопрієнко В. П. Позанавчальні методи і засоби виховання екологічної свідомості. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2012. Вип. 63. С. 466-469.
40. Онопрієнко В. П. Екологічний контекст андрагогіки. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Спецвипуск. С. 489-497.
41. Павленко І. Г., Горбуліч Г. В. Духовність як основа формування екологічної культури майбутнього вчителя. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту* : зб. наук. праць. Харків, 2008. № 3. С. 133-135.

42. Парамонова Л. А., Протасова Е. Ю. Дошкольное и начальное образование за рубежом: история и современность : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. Москва : Академия, 2001. 145 с.
43. Пахомов Ю. Н., Александрова Ю. В. Теоретико-методологические основы экологизации личности : учеб. пособие. Санкт-Петербург : Изд-во СПбГУ, 1997. 100 с.
44. Платонов Г. В. Диалектика взаимодействия общества и природы. Москва : Изд-во МГУ, 1989. 85 с.
45. Половинко Г. Шляхи підвищення ефективності екологічного виховання школярів. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2004. № 16. С. 4-5.
46. Про дошкільну освіту : Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14>.
47. Пустовіт Г. П. Системний підхід до освіти і виховання учнів у позашкільних навчальних закладах. *Рідна школа*. 2011. №11. С. 6-13.
48. Пустовіт Г. П. Екологічна освіта учнів у позашкільному навчальному закладі як педагогічна система. *Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Педагогіка і психологія*. 2003. Вип. 9. С. 51-56.
49. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник. Москва : Наука, 1990. 205 с.
50. Салтовський О. І. Основи соціальної екології. Курс лекцій : навч. вид. Київ : МАУП, 1997. 168 с.
51. Сафронов И. П. Формирование экологической культуры учителя : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Москва, 1991. 157 с.
52. Свистак-Яроцька О. Концепція природи в релігійній та філософсько-етичній думці Японії як основа особливого ставлення японців до природи. *Педагогічний дискурс*. 2016. № 20. С. 160-167.
53. Ситаров В. А., Пустовойтов В. В. Социальная экология. Москва : Академия, 2000. 280 с.
54. Суравегина И. Т. Методические системы экологического образования. *Советская педагогика*. 1988. № 9. С. 31-35.

55. Суравегина И. Т., Сенкевич В. М. Как учить экологии : кн. для учителя. Москва : Просвещение, 1995. 96 с.
56. Сухомлинська О. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 105-111.
57. Философский энциклопедический словарь / гл. ред: Л. Ф. Ильичев и др. Москва : Сов. энцикл., 1989. 815 с.
58. Фіцула М. М. Педагогіка : підручник. 2-е вид., виправ. і доп. Київ : Академвидав, 2007. 560 с.
59. Шмалей С. В. Система екологічної освіти в загальноосвітній школі в процесі вивчення предметів природничо-наукового циклу : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2005. 44 с.
60. Шульженко А. Воспитание эстетического восприятия окружающей среды в европейских странах. *Экологическое образование*. 2005. № 2. С. 29-33.
61. Экологическое образование школьников / под ред. И. Д. Зверева, И. Т. Суравегиной. Москва : Педагогика, 1983. 160 с.
62. Юркова Т. Ф. Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон, 2008. 20 с.
63. Якиманская И. С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. Москва : Сентябрь, 2002. 96 с.
64. Ярчук Г. Екологічне виховання: сутність та основні напрями. *Вища освіта України*. 2008. № 2. С. 91-97.